

ENDE HOORDEN SI DEN LEEU BRIESCHEN

*De lange adem van de Brabantse identiteit: Jan van Heelu in
het Brusselse stadsarchief*

Masterscriptie
Universiteit Leiden

Robin Kennedy van Dam
1023748
Leiden

Onder begeleiding van: Dr. R. Stein
Tweede lezer: Dr. C.V. Weeda

15 juli 2016 (15-07-2015)

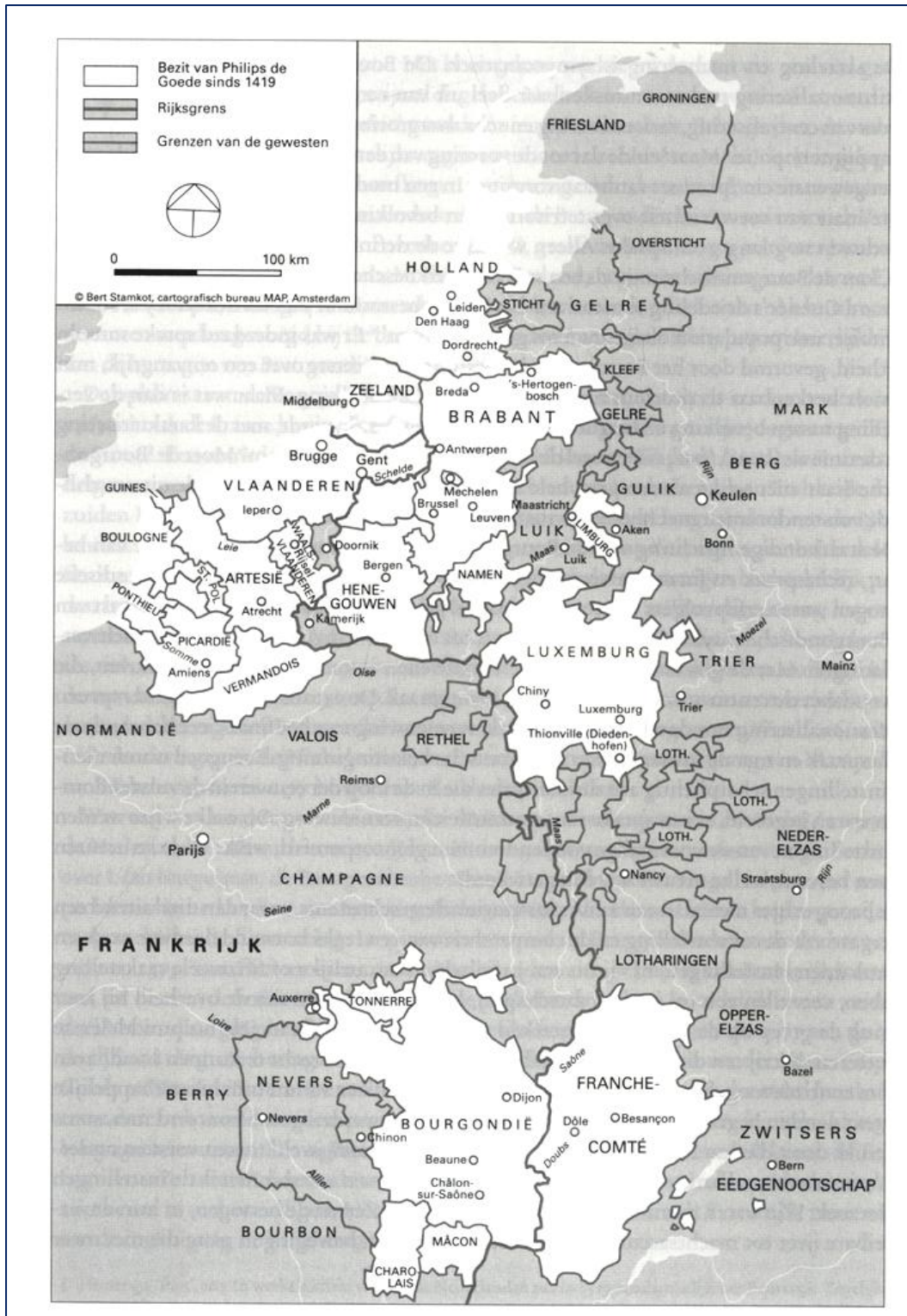
*Doen sie vernamen dat hi quam
Tornich te hen wert, doe nam
Elc sine veste, rechte alsoe
Alsie die dieren den leeu vlien,
Daer sine hooren, eer sine sein*

- Jan van Heelu, verzen 3261 - 3266.

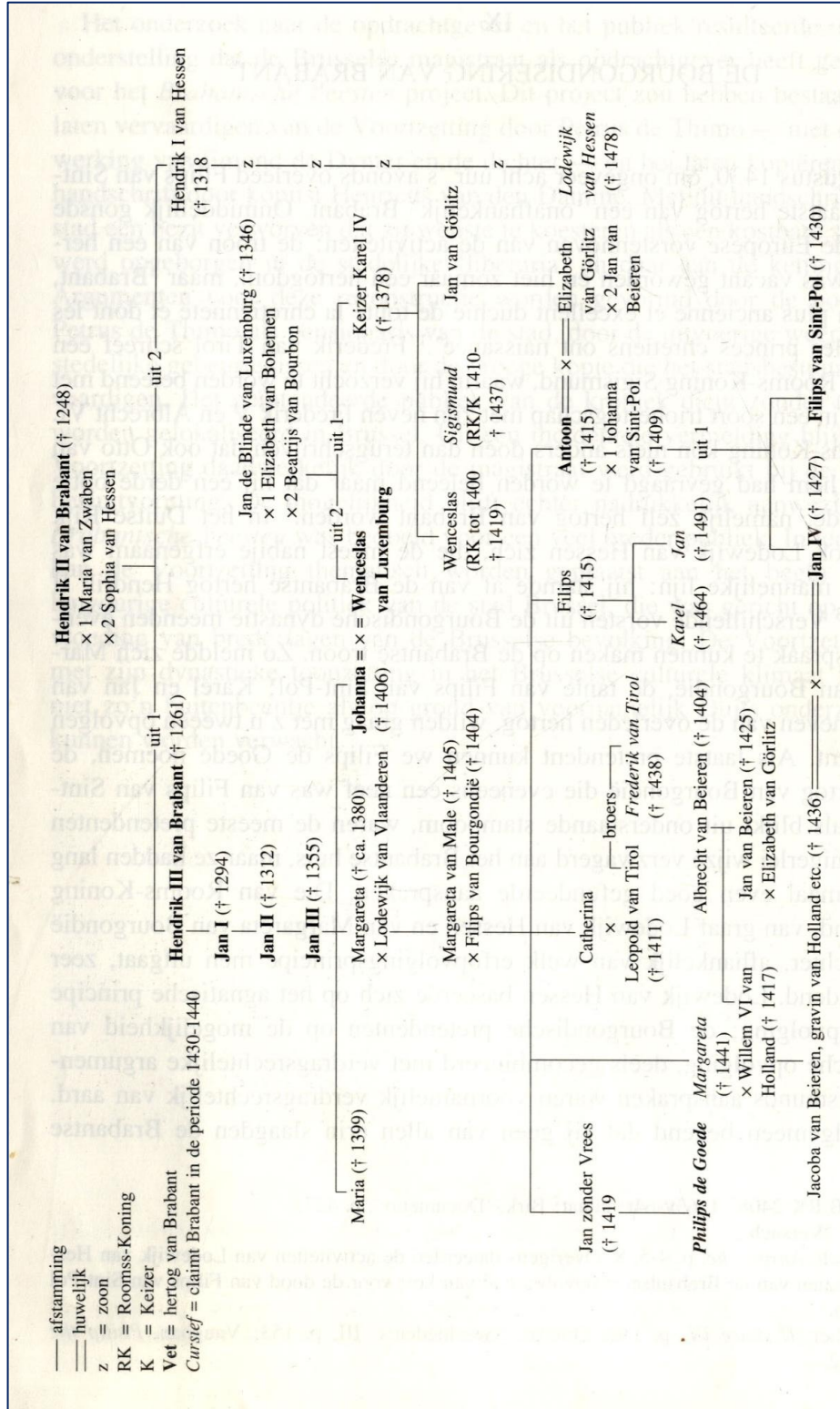
Inhoud

Inleiding	6
1 Historiografische discussie	12
1.1 Kronieken	12
1.2 Nationalisme	14
1.3 Mediëvisten en identiteitsvorming	16
1.4 Het Bourgondische Rijk als een <i>composite monarchy</i>	18
1.5 Conclusie	20
2 Sine name ende sijn eere in allen coninckriken seere	21
2.1 Jan van Heelu	21
2.2 Het afschrift van 1440	24
2.3 De proloog	25
2.4 De Brabantse historiografie in de <i>Rijmkroniek</i>	28
2.4.1 De Brabantse historiografische traditie	28
2.4.2 Dynastie	29
2.4.3 Territorium	30
2.4.4 Bevolking	33
2.5 Hertog Jan I van Brabant	34
2.6 Conclusie	37
3 Van sabele, metten leeuwe van goude; dit teeken voerde hi al geheel	38
3.1 Politieke constellatie in de 14 ^{de} en 15 ^{de} eeuw	38
3.2 Stedelijke belangen op het spel	39
3.2.1 De Brabantse opstandtraditie	40
3.2.2 Brussel	42
3.3 De Bourgondische spagaat	44
3.3.1 De politieke annexatie van Brabant	45
3.3.2 Het winnen van de Brabantse loyaliteit	46
3.3.3 Publieke spektakels	47
3.4 Het nieuwe speelveld gevormd	53
3.5 Conclusie	54

4	Soe groote daet, op enen dach, als men voer Woeronc vallen sach	55
4.1	De Brusselse kronieken van 1415 – 1445	55
4.2	Het testamentaire karakter van Heelu	58
4.3	Het stadsbestuur van Brussel	59
4.4	De Franse tradities en de Brabantse regionale historiografie	63
4.5	De rol van Woeringen in de herinneringscultuur	66
4.6	Conclusie	68
	Conclusie	69
	Bibliografie	72

Figuur 1 Het Bourgondische Rijk van Philips de Goede, ca. 1460. In: Robert Stein, *De Hertog en zijn Staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca 1380 - 1480* (Hilversum 2014) 12.

Figuur 2 Genealogisch overzicht van de hertogen van Brabant. Schema uit het proefschrift van Robert Stein: *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 168.

Inleiding

Het jaar 1294.

Eind april verlaat Jan I in gezelschap van tientallen rijk uitgedoste ridders Brussel. Niet wetende dat dit de laatste keer is dat hij de hoofdstad uit zal zwaaien, zet hij koers naar Bar-le-Duc. De graaf van Bar-le-Duc, Hendrik III organiseert aldaar een Ronde Tafel-toernooi ter ere van zijn huwelijk met Eleanora, dochter van de Engelse koning Edward I en zuster van Margaretha van York. Berucht om zijn voorliefde voor het vrouwelijk schoon is er voor Jan I wellicht meer in het spel dan enkel de adrenaline van het steekspel: hij zou zijn oog op de beeldschone Eleonora hebben laten vallen. Aanvankelijk niet van plan aan het toernooi deel te nemen, gaat hij alsnog in op de uitdaging en hij haalt Pierre de Beaufremont over zijn tegenstrever te zijn. In plaats van lansen met stompen punt te gebruiken, betreden de heren met geslepen lansen het veld. Hertog Jan I wuift nog een laatste maal naar de Engelse prinses en zet zijn paard aan in galop. De verwondingen die hij met deze charge oploopt aan zijn arm worden hem fataal. De zo geliefde Brabantse hertog komt te overlijden bij zonsondergang, 3 mei 1294.¹

Als men de middeleeuwse ridder moet visualiseren, dan is deze Brabantse hertog de eerste waaraan men denkt. Jan I (Leuven, 1252 – Bar-le-Duc, 1294), tweede zoon van Hendrik III en Aleidis van Bourgondië, was hertog van Brabant (1267 – 1294) en Limburg (1288 – 1294). Het leven van Jan I, zijn daden en de belangrijkste slag die hij zou leveren in zijn regering, is opgetekend in de *Rijmkroniek van Jan van Heelu*, geschreven tussen 1288 en 1294. Jan I was een befaamd krijger, poëet en strateeg en hij is nog immer befaamd om zijn stappen tot een onafhankelijk Brabants hertogdom en zijn onuitputtelijke pogingen zichzelf of zijn familie in het huwelijk te verenigen met Engeland en Frankrijk. Ruim 72 keer zou Jan I deel hebben genomen aan het ridderlijk tweegevecht en zijn bravoure op het veld maakte dat de reputatie van Jan hem vooruitsnelden en hij internationale faam genoot.² In het harnas gestorven voor de liefde, was Jan het toonbeeld van de romantische ridder zoals deze was ontstaan in de hoofse roman uit de twaalfde eeuw.

¹ P. Avonds, *Koning Arthur in Brabant (12de–14de eeuw): Studies over ridderscultuur en vorstenideologie* (Wetteren 1999) 24 – 26.

² Wim van Anrooij, 'Duitse lof voor een Brabantse hertog: de ererede op Jan I', in: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, vol. 10 (2003) 128 – 129.

Het produceren van kronieken was een duur en tijdrovend proces en in de middeleeuwen was er daarom een nauwe driehoeksverhouding tussen de schrijver, de opdrachtgever en het geïntendeerde publiek. Vanaf de twaalfde eeuw neemt het schriftmonopolie van de geestelijkheid af. Er kwam een behoefte aan het documenteren van rechten, economische prijzen, betrouwbare handelsroutes en oorkonden, met als gevolg dat de verschriftelijking onder leken flink toenam. Dit opende deuren in combinatie met de bureaucrativering van de stedelijke administratie en de politieke systemen en de steden namen klerken en secretarissen in dienst.³ Daarbij kwam ook vraag naar een efficiëntere overdracht van kennis. Inhoudsopgaven en catalogi kwamen in gebruik en er kwamen aanpassingen in de opmaak en structuur van de tekst. Er ontstond een drastische kwalitatieve en kwantitatieve toename in het schriftgebruik in de dertiende eeuw en om aan de vraag naar geletterdheid te voldoen werden parochiescholen, stedelijke scholen en universiteiten opgericht. Het bereik van een op schrift gestelde tekst was ineens vele malen groter.⁴ In de periode 1415 – 1445 worden in en om Brussel een zestal voluptueuze kronieken geproduceerd, waaronder een afschrift van de *Rijmkroniek van Jan van Heelu*. Dit is een opmerkelijke toename waarbij Heelu direct in het oog springt met zijn werk over Hertog Jan I.

In deze scriptie wil ik de *Rijmkroniek van Jan van Heelu* analyseren in de literaire en historische context van 1294 en deze spiegelen aan de situatie in 1440, wanneer Brussel net in handen was gevallen van het Bourgondische Rijk en het Brusselse stadsbestuur een afschrift van de *Rijmkroniek* laat vervaardigen voor in haar archieven. Ik wil met dit onderzoek licht werpen op de vraag waarom deze kroniek van belang was voor Brussel in deze nieuwe politieke situatie en of dit een manier was om haar verleden te kennen en te begrijpen. Kennelijk hechtte het stadsbestuur waarde aan de kroniek en wilde zij deze ruim 8948 verzen in haar bezit hebben. Dat Brussel een afschrift liet vervaardigen midden in de periode waarin het hertogdom zijn onafhankelijkheid moest opgeven, roept de vraag op of Brussel de kroniek zag als een belangrijk onderdeel van de Brabantse en Brusselse identiteit. De probleemstelling van deze scriptie is daarom als volgt: waarom liet het stadsbestuur van Brussel in 1440 een exemplaar van de *Rijmkroniek van Jan van Heelu* kopiëren en opslaan in haar archief?

Na een discussie over de bestaande historiografie in het eerste hoofdstuk, wordt deze scriptie drieledig aangepakt middels een literaire benadering tot de kroniek en zijn inhoud,

³ A. Demyttenaere, 'De auteur en zijn publiek in de Middeleeuwen', in: *Communicatie in de Middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*, Marco Mostert ed. (Hilversum 1995) 64.

⁴ Marco Mostert, 'Lezen, schrijven en geletterdheid: Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor de Sociale Geschiedenis*, vol. 28 (2002) 204.

een politieke benadering naar de situatie voorafgaand aan 1440 en ten slotte de zoektocht naar de Brusselse identiteit. Ten eerste de literaire benadering. Middels een onderzoek naar de kroniek – de auteur, vorm, inhoud en het genre – en een korte politieke schets van 1294, wil ik een beeld scheppen van Jan I in de *Rijmkroniek* werk en het kader gebruiken voor verder onderzoek. De *Rijmkroniek van Jan van Heelu* is gepubliceerd in *Chronique en vers de Jean van Heelu, ou relation de la bataille de Woeringen* van J.F. Willems. Willems heeft de Brusselse 1440 versie van de kroniek getranscribeerd en uitgegeven te Brussel in 1836 in de reeks *Collection de Chroniques Belges Inédites*. De *Rijmkroniek* is van zichzelf geen onpartijdige bron.⁵ Heelu leek af en toe gevangen in de romantische literatuur van zijn tijd. Van een volstrekt waarheidsgetrouwe bron mag men dan ook niet spreken, maar de romantische inslag van Heelu zal voor dit onderzoek geen spaak in het wiel zijn.

Het zwaartepunt verschuift in het derde hoofdstuk van een literair kader, naar de politieke constellatie van de vijftiende eeuw tot 1440 binnen Brussel en de Bourgondische unie. Hoe schikte Brussel zich in de turbulente laatste jaren van het Brabantse hertogdom onder een Brabantse hertog, naar een annexatie door het Bourgondische Rijk in 1430? Verkeerde de stad in een identiteitscrisis nu zij was opgenomen in het Bourgondische Rijk en haar Brabantse dynastie ontmanteld? Het stadsbestuur van Brussel, de stedelijke elite en de burgers zullen aan bod komen in hun zoektocht naar een uiting van de Brabantse identiteit en hun protest tegen de Bourgondisering in opstanden en stedenbonden. Philips de Goede trachtte op zijn beurt het Brabantse volk voor zich te winnen en het speelveld dat ontstond zal in dit hoofdstuk besproken worden.

Wanneer de vragen in de voorgaande hoofdstukken beantwoord zijn kan de focus gelegd worden op het implementeren van deze antwoorden op de vraag waarom de *Rijmkroniek* zijn weg terug vindt in Brussel in 1440. In een zeer korte periode (1415 – 1445) worden in Brussel een zestal 6 kronieken geschreven waarin de ontstaansgeschiedenis van het hertogdom Brabant en zijn hertogen beschreven wordt. Met dit hoofdstuk zal dieper ingegaan worden op het idee van het Brabantse nationalisme en een Brusselse identiteit, binnen het Bourgondische Rijk van Philips de Goede. Het Bourgondische Rijk wordt gezien als een gecentraliseerde staat, maar recent wordt de door John Elliot geïntroduceerde term *composite monarchy* ook gebruikt om het rijk te definiëren. Elliot ziet deze term vooral toepasbaar op de vroegmoderne periode, maar wellicht is deze term ook uitermate geschikt om het

⁵ J.F. Willems, *Chronique en vers de Jean van Heelu, ou relation de la bataille de Woeringen* (Brussel 1836)

Bourgondische Rijk te definiëren. Zo kan de rol die hertog Jan I en zijn *Rijmkroniek* speelden voor Brussel, beter geplaatst worden.

Het proefschrift van Robert Stein *Politiek en historiografie* (1994) blijkt voor dit onderzoek extreem nuttig.⁶ Stein onderzocht de periode van geleidelijke overgang van een onafhankelijk hertogdom naar de Bourgondische dynastie aan de hand van de *Voortzetting* op de *Brabantse Yeesten*, de *Chronica* van Emond de Dynter en de *Brabantiae historia diplomatica* van Petrus de Thimo. Hij onderzocht hoe de Bourgondische dynastieke lijn ingepast werd in het Brabantse politieke bestel, want de ideologische lijn mocht niet uit het oog verloren worden. In deze scriptie wordt er dus onderzoek gedaan naar de vierde van de zes kronieken die in de periode 1415 – 1445 zijn ontstaan in en rondom Brussel. Omdat Heelu's kroniek een kopie is van de versie uit 1294 is het perspectief in deze scriptie breder en worden beide periodes naast elkaar onderzocht. Heelu's kroniek is dan ook van een geheel andere inhoud dan de kronieken van de anonieme dichter, De Dynter en De Thimo, omdat het zich specifiek toespitst op één hertog. Hoe past het beeld van Jan I dan vervolgens in kroniekschrijving van de vijftiende eeuw?

Aan hertog Jan I zijn al veel onderzoeken gewijd door onder andere Piet Avonds, Jan Goossens en Frank Willaert. Om licht in de duisternis te scheppen over het bronnenmateriaal, verzorgen Marika Ceunen en Jan Goossens een zeer handige bundel met daarin een korte beschrijving van alle oorkonden, kronieken, liederen en zegels waar Jan I in voorkomt. Dit werk is eveneens de catalogus van de tentoonstelling die plaats vond naar aanleiding van de zevenhonderdste sterfdag van Jan I. De tentoonstelling vond plaats in het stadhuis van Zoutleeuw van 21 mei tot 31 augustus 1994.⁷ Het jaar 1988 bood eveneens grond voor een grootse viering ter nagedachtenis aan Brabants welbekende stamvader: de Slag bij Woeringen was zeven eeuwen oud. Naar aanleiding van het congres dat gegeven werd aan de UFSAL te Brussel, vervaardigden Avonds en Janssens een bundel van de lezingen, uitgegeven door het Centrum van Brabantse Geschiedenis in 1989. De meeste wetenschappelijke onderzoeken gaan in op de Slag bij Woeringen en hiervan is het meest uitgebreide werk van de hand van Piet Avonds en Jozef Janssens en getiteld: *Politiek en Literatuur: Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)*.⁸ Het werk is een bundeling van enkele lezingen die gegeven werden bij de

⁶ Robert Stein, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994)

⁷ Marika Ceunen, Jan Goossens, *Jan I, hertog van Brabant: de dichtende en bedichte vorst. Catalogus* (Leuven 1994)

⁸ P. Avonds, J.D. Janssens, *Politiek en Literatuur: Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)* (Leuven 1989)

viering van de zevenhonderdste verjaardag van de Slag en is tot op heden het meest complete werk van de Slag bij Woeringen. Het beschrijft de gebeurtenissen voorafgaand aan de Slag, de politieke motieven en geeft een korte verdieping in de dertiende-eeuwse literatuur. Het werk is een bondig overzicht van de grootse gebeurtenis en kan immer als basis dienen voor een onderzoek naar de Slag bij Woeringen, verdieping zal echter elders gezocht moeten worden.

Over de Bourgondische Unie is ontzettend veel literatuur te vinden. Deze periode blijft met name bij de Belgische historici een buitengewone fascinatie opwekken. België en een deel van Nederland werden onder de Bourgondische hertogen voor het eerst tot één verenigd en niet enkel de vorming van deze unie, maar met name de hertogen en de institutionele veranderingen blijven een bron van inspiratie. De Bourgondische eenwording blijkt echter problematisch. Onderzoek naar de Bourgondische tijd blijkt tweeledig: men gaat uit van een top-down benadering of een bottom-up. De top-down benadering ziet in de Bourgondische hertogen vooruitstrevende middeleeuwse vorsten, die de fundering legden voor de eerste gecentraliseerde staat. De mate van centralisatie binnen het Bourgondische Rijk is discutabel, maar toch genieten de Bourgondische hertogen immer grote aandacht. De Belgische historicus Henri Pirenne belichaamde het hoogtepunt van deze beweging in zijn liefde voor hertog Philips de Goede, zijn hertogelijk ideaal beeld, toen hij in 1943 diens biografie publiceerde en hem benoemde tot stamvader van België. Dit werk ondervond al snel kritiek, maar de affectie voor de Bourgondische hertogen onder historici heeft hier niet onder geleden. Onder andere Richard Vaughan was een fervent schrijver over de Bourgondische heersers. Vaughan schreef het welbekende en tot op heden ongeëvenaarde vierluik over Philips de Stoute, Jan zonder Vrees, Philips de Goede en Karel de Stoute.

Vanaf de negentiende eeuw deint de slinger van het onderzoek naar de Bourgondische tijd dus eens in de zoveel tijd van uiterst links naar uiterst rechts en worden afwisselend de steden en de hertogen bejubeld of bekritiseerd.⁹ Na een lange periode van hertogelijke verheerlijking begon men aandacht te besteden aan de bottom-up benadering. Hierbij werd de invloedrijke rol van de steden als uitgangspunt genomen om de betuttelende handhaving van de macht door de vorst aan de kaak te stellen. Tegenwoordig lijkt de slinger echter eindelijk tot rust te zijn gekomen. Men lijkt een middenweg te hebben gevonden. Tegenwoordig wordt onderzoek gedaan naar het samenspel van het stedelijk particularisme in relatie met de Bourgondische vorst. Onmiskenbaar daarin is de groei van het aantal Brabantse steden en hun

⁹ Robert Stein, *De Hertog en zijn staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca 1380 – 1480* (Hilversum 2014) 16 – 19.

omvang vanaf de vroege twaalfde eeuw – te danken aan de grote toename van handel en nijverheid door onder andere de goede Engelse betrekkingen.¹⁰ Deze enigszins naar de bottom-up neigende benadering doet de stedelijke burgerij in het oog springen. Handelaren en werklui van diverse ambachten verenigden zich in overkoepelende gildes om met het stadsbestuur te kunnen onderhandelen voor meer politieke en sociale invloed.¹¹ Daarnaast was er de strijd van de steden voor het behoud van de verkregen privileges. Dit was uiteraard nooit een lineair proces en leidde tot stedenbonden in 1261 - '62, 1313, 1355, 1372 en 1428.¹² Tegen het einde van de veertiende eeuw waren de steden voor de hertog een factor om rekening mee te houden en de steden staakten hun strijd niet onder de Bourgondische overheersing.

Dit onderzoek gaat over de zoektocht van Brussel naar de Brabantse identiteit en de uiting van nationalisme binnen de *composite monarchy* van het Bourgondische Rijk. Een vergelijking die allicht gemaakt kan worden is met de huidige Europese Unie. De vrijhandelszone en de open grenzen worden met instemming begroet, maar wanneer de EU bijvoorbeeld overkoepelende wetten op wil leggen komen landen in opstand. Ze verzetten zich tegen deze Europese inmenging in de zelfbeschikking van elk land. Dit leidt tot publieke debatten, protesten en veel media aandacht waardoor het nationalisme nog meer wordt aangewakkerd. Volksoptstanden en de zoektocht naar identiteit van een volk of stad blijkt hiermee eeuwen oud. Dat wij tegenwoordig dezelfde protesten hebben als men had in de middeleeuwen tegen een buitenlandse, overkoepelende macht, lijkt historici een onderhuidse prikkel te geven om te willen verklaren dat de menselijke zoektocht naar identiteit en het daarbij behorende nationalisme, al eeuwen onveranderd lijkt. De hypothese is dan ook dat Brussel de kronieken liet vervaardigen als een op schrift gestelde bescherming van het historisch erfgoed tegen de overkoepelende heerschappij van een buitenlands vorst. De stad wilde de eigen identiteit niet uit het oog te verliezen. Heelu past in dit plaatje omdat hij Jan I als symbool voor de Brabantse identiteit en natie presenteert.

¹⁰ R. van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 59 (1976) 93 – 99.

¹¹ Lees bijvoorbeeld: Peter Stabel, 'Guilds in Late Medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', in: *Journal of Medieval History*, vol. 30 (2004) 187 – 212; Jan Dumolyn, Jelle Haemers, 'Patterns of urban rebellion in Medieval Flanders', in: *Journal of Medieval History*, vol. 31 (2005) 369 – 393 en Jelle Haemers, 'Urban history of the medieval Low Countries: Research trends and new perspectives 2000 – 10', in: *Urban History*, vol. 38 (2011) 345 – 354.

¹² Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 97 – 98.

1

De historiografische discussie

Om dit onderzoek te kunnen verrichten is het noodzakelijk de volgende begrippen en belangrijkste spelers in het debat toe te lichten. Het theoretisch kader wordt gevormd door de concepten *composite monarchy* en de opkomst van het nationalisme en identiteitsvorming. Met behulp van dit theoretisch kader zal in de volgende hoofdstukken een antwoord gezocht worden op de vraag waarom het Brusselse stadsbestuur een afschrift liet vervaardigen van de *Rijmkroniek van Jan van Heelu*.

1.1 Kronieken

Het woord kroniek is afgeleid uit het Grieks, Eusebius van Caesarea gebruikte in de vierde eeuw na Christus het Griekse woord *χρονοζ*, dat ‘tijd’ betekent, voor het begrip kroniek.¹³ In het Latijn werden de woorden *chronica* en *annales libri* gebruikt wat ‘jaarboeken’ betekent.¹⁴ Het Latijn was de voertaal voor de kerk en de geleerden en dit was dan ook de primaire voertaal in de kronieken. In de dertiende en veertiende eeuw maakte het Latijn als voertaal echter langzaam plaats voor de leekentaal, eerst in rijm, later ook in proza. Middeleeuwse kronieken zijn een voorbeeld van *Vergangenheitsgeschichte*, de nadruk ligt vaak op de mythologische oorsprong van een volk en wordt daarom door historici met argwaan benadert. De algemene definitie van een kroniek wordt gegeven op de website van DBNL en luidt als volgt: ‘Oorspronkelijk de optekening van historische gebeurtenissen in een strikt chronologische volgorde. Aan de basis van deze manier van geschiedschrijving staat de kroniek van Eusebius van Caesarea (339 n. Chr.)’.¹⁵ Deze formulering is niet beslissend afgebakend, omdat er te veel verschillende vormen zijn van de middeleeuwse kroniek. Die kwestie leidde in 1996 zelfs tot de eerste internationale conferentie voor mediëvisten met als onderwerp de middeleeuwse kroniek, maar zelfs na drie dagen heeft dit toen niet tot een meer concrete definitie geleid. Grofweg is het begrip kroniek van toepassing op middeleeuwse werken met de volgende kenmerken:

- 1) Het is een chronologische vertelling

¹³ Erik Kooper, *The Medieval Chronicle II: Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle Driebergen/Utrecht 16-21 July 1999* (Amsterdam 2002) 1.

¹⁴ Kooper, *The Medieval Chronicle II*, 2.

¹⁵ www.DBNL.nl: P.J. Verkruijsse, H. Struik, G.J. van Bork ea, *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* (2002), trefwoord: kroniek.

- 2) Het is gesitueerd in het verleden
- 3) Het maakt gebruik van (bekende) bronnen (de kroniek van Caesarea, hagiografieën, preken, oorkonden, poëzie enzovoorts)
- 4) Het heeft één of meerdere (anonieme) auteurs
- 5) Het kroniek is geschreven voor een specifiek publiek
- 6) En het is bedoeld om het verleden te herinneren¹⁶

De rijmkroniek van Heelu voldoet aan alle bovengenoemde punten. Heelu grijpt in chronologische volgorde terug op de roemrijke geschiedenis van het volk en zijn heersers, hij maakt gebruik van de toen bekende literatuur en geschiedenis, hij schrijft in de volkstaal en de kroniek is bedoeld om de daden van Jan I vast te leggen. Daarnaast draagt Heelu de kroniek ter educatie op aan de verloofde van Jan II, de Engelse Margaretha van York, opdat: *Si dietsche tale niet en can/Daer bi willic haer ene gichte/Sinden van dietschen gedichte,/Daer si dietsch in leeren moghe.*¹⁷

De kroniek van Jan van Heelu is gecategoriseerd als een rijmkroniek, een genre dat pas sinds enkele decennia de aandacht van historici verworven heeft. Voorheen was men niet overtuigd van de historische waarde van deze *Vergangenheitsgeschichtschreibung*, met name omdat de opzet en inhoud van de kroniek het werkveld van de literatuurwetenschap raakt en historici hieraan weinig waarde hechtten om tot het verleden door te dringen.¹⁸ De nieuwe, nauwere samenwerking tussen literatuurwetenschappers en historici maakt dat de scheidslijn tussen beide werkvelden dunner wordt en een vruchtbare bodem is ontstaan voor een beter inzicht in de vroegere samenleving. De rijmkroniek als ‘verhalende bron’ blijkt voor historici eveneens een mogelijkheid om tot het verleden door te dringen. De basis voor deze nieuwe aandacht ligt in het historiografische karakter van de rijmkroniek. Het ontstaan van dit genre wordt gesitueerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw. Het optekenen van teksten in versvorm was niet nieuw, maar de rijmkroniek ontwikkelde zich tot een genre waarbij de chronologie een grotere rol begon te spelen. De geschiedenis van een bepaald territorium inclusief het desbetreffende vorstenhuis kwam centraal te staan en de auteurs legden hun belangstelling duidelijk bij de ‘eigen’ geschiedenis.¹⁹

¹⁶ Kooper, *The Medieval Chronicle II*, 1 – 24.

¹⁷ Heelu, verzen 4 – 7.

¹⁸ Antonie L.H. Hage, *Sonder favele, sonder lieghen: onderzoek naar de vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (Groningen 1989) 2 – 5.

¹⁹ Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*, 8.

1.2 Nationalisme

Vanaf de jaren '60 – als reactie op de spanningen van de Koude Oorlog tussen diverse communistische en kapitalistische landen, net na de Wereldoorlogen, met de economische opkomst van Aziatische landen en de dekolonisatie van Afrika – worstelden met name de *social historians* om een greep te krijgen op het veranderde sociale, politieke en economische wereldtoneel. Begrippen als 'globalisering', 'nationalisme', 'etniciteit' en 'democratie' kregen de interesse van deze historici. Belangrijke bijdragen werden daarbij geleverd door Charles Tilly, Benedict Anderson, Ernst Gellner en Eric Hobsbawn in de jaren '60 – '90, maar de vraagstukken zijn nu nog altijd actueel. Men hoeft maar te denken aan de economische crisis van 2008, het vluchtelingenprobleem en de toe- en uittreding van landen in de Europese Unie om te beseffen dat nationalisme hoog op de politieke agenda staat. Iets wat eigenlijk heel bijzonder is, omdat de vraag wat een groep mensen nou eigenlijk tot een 'natie' maakt lang niet altijd duidelijk is. Walker Connor, wellicht de meest invloedrijke historicus in het debat over nationalisme en etniciteit, wees al op de sterk psychologische component van het nationalisme en stelde het delen van een nationale identiteit voor als 'fundamentally psychological and non-rational'.²⁰ Het lijkt mij een goed vertrekpunt nationalisme als iets inherent psychologisch en irrationeel te beschouwen: nationalisme is een collectief sentiment.

Eric Hobsbawn stelde in 1989 dat het begrip 'natie' gestoeld is op politieke grond en in beginsel niets te maken heeft met een gemeenschappelijke taal, cultuur of geschiedenis. Volgens Hobsbawn is een 'natie' meer het *en masse* participeren van een grote groep mensen met een bepaald politiek idee: een 'natie' is louter een volk.²¹ Hobsbawn ziet in dit proces twee bewegingen. Ten eerste, het proto-nationalisme als voorloper van het nationalisme, met vier componenten die een volk kunnen binden: taal, etniciteit, religie (deze drie vormen de categorie supra-lokaal) en loyaliteit naar de heerser. Ten tweede, de invloed en sturing van de regerende macht naar een nationalisme dat hen steunt.²² In zijn werk *Nations and Nationalism* definieert hij uiteindelijk het nationalisme volgens de definitie van Gellner uit 1983: 'Primarily a principle which holds that the political and national unit should be congruent'.²³

Benedict Anderson wilde met zijn herziene boek *Imagined Communities* (1991) eveneens bijdragen aan de discussie en de discrepanties in het bestaande onderzoek naar natievorming en nationalisme uitlichten. Andersons definitie van een natie luidt als volgt: 'it is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and

²⁰ Montserrat Guibernau, *Nations without States: Political Communities in a Global age* (Cambridge 1999) 12.

²¹ E.J. Hobsbawn, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1992) 18 – 19.

²² Hobsbawn, *Nations and Nationalism*, 46 – 100.

²³ Hobsbawn, *Nations and Nationalism*, 9.

sovereign'.²⁴ Nationalisme en natie zijn volgens hem beide 'cultural artefacts of a particular kind' waarvoor de juiste condities pas in de achttiende eeuw ontstonden. Volgens hem was het een 'spontaneous distillation of a complex "crossing" of discrete historical forces', een definitie die ik echter niet toereikend acht.²⁵ Anderson suggereert hiermee namelijk dat men al duizenden jaren door het leven ging zonder een vorm van loyale band aan bijvoorbeeld vorsten, hertogen of stamhoofden. Charles Tilly vat het begrip nationalisme beter samen: 'a nationality is an ethnicity bearing a favoured relation to a particular state'.²⁶

Montserrat Guibernau refereert naar een staat als een 'human group conscious of forming a community, sharing a common culture, attached to a clearly demarcated territory, having a common past and a common project for the future and claiming the right to rule itself'.²⁷ Zijn definitie van nationalisme is 'the sentiment of belonging to a community whose members identify with a set of symbols, beliefs and ways of life, and have the will to decide upon their common political destiny'.²⁸ Een nationale identiteit kent volgens Guibernau in zijn werk *The Identity of Nations* vijf dimensies: psychologisch, cultureel, territoriaal, historisch en politiek.²⁹ Guibernau komt daarmee, in mijn ogen, nog het dichtste in de buurt van een goede definiëring, maar hij faalt zijn ideeën te implementeren op de periode voor de val van het ancien régime.

Dit is een terugkerend thema bij veel 'nationalist scholars': de opvatting dat het idee van een 'natie' of 'nationalisme' voor de negentiende eeuw niet bestond. Als zodanig is een rijke variëteit aan ideeën van diverse historici en sociologen wel voorhanden, maar wordt dit immer toegepast vanaf de vroegmoderne periode. Tegen het einde van de twintigste eeuw kwamen echter stemmen op voor een revisie van deze ideeën. Josep Llobera was één van de eersten die uitging van de *longue durée* van nationalisme vorming; die zou al zichtbaar zijn vanaf de Romeinse Tijd. Hij bespreekt de middeleeuwen uitgebreid in zijn boek *The God of Modernity* en ziet een duidelijke middeleeuwse erfenis in de vorming van naties en uitingen van nationalisme in vlaggen, wapenschilden, mythen en oorlogsverhalen.³⁰ Een andere belangrijke bijdrage aan het debat over nationale identiteiten wordt geleverd door historicus Rees Davies met zijn vierdelige serie *The Peoples of Britain and Ireland 1100 – 1400*. Het

²⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006) 6.

²⁵ Anderson, *Imagined Communities*, 4.

²⁶ Charles Tilly, *Citizenship, identity and social history* (Cambridge 1995) 9.

²⁷ Guibernau, *Nations without States*, 13 – 14.

²⁸ Guibernau, *Nations without States*, 14.

²⁹ Montserrat Guibernau, *The Identity of Nations* (Cambridge 2007) 11.

³⁰ Josep R. Llobera, *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe* (Oxford 1996) 4, 21 – 86.

concept van een natie gaat volgens hem gebukt onder de moderne conventies van een verregaande bureaucrativering, propaganda en massamedia en een industriële economie. Volgens Davies waren de verbindende factoren in de middeleeuwse samenleving ‘familial, hierarchical and dynastic’.³¹ Het negentiende-eeuwse idee dat natievorming een proces is dat ‘natural, inevitable and indeed desirable’ is, wordt door hem aan de kaak gesteld.³²

Zelf wil ik nationalisme als volgt definiëren: het is een collectief sentiment, gedragen door de overgrote meerderheid van een volk met een sterk besef van het ‘eigen’ territorium, met een orale en gedocumenteerde consistente ontstaansgeschiedenis, met een bepaald systeem van waarden, normen en wetten, geregeerd door een gelegitimeerd vorst en waarbij men nationalistische sentimenten kan uiten door middel van nationale symbolen zoals vlaggen en liederen.

1.3 Mediëvisten en identiteitsvorming

Een ‘identiteit’, of het idee van een identiteit, is noodzakelijk voor het ontstaan van nationalisme. De notie dat nationalisme pas ontstond na de vroegmoderne periode en pas zijn hoogtepunt bereikte in de negentiende eeuw, roept twijfels op rondom identiteitsvorming in de middeleeuwen en vroegmoderne periode. Montserrat Guibernau stelt identiteit als volgt voor: ‘identity is a definition, an interpretation of the self that established what and where the person is in both social and psychological terms. All identities emerge within a system of social relations and representations’ en vervolgt ‘(...) the defining criteria of identity are continuity over time and differentiation from others – both fundamental elements of national identity’.³³ Een identiteit bestaat dus uit een begrip van de eigen geschiedenis en diens continuïteit naar het nu en een scherp zelfbewustzijn van de huidige situatie. Een identiteit op bovenpersoonlijk niveau is de identificatie met bepaalde groepen personen en hun culturele kenmerken. Dicht op dit begrip ligt de notie van etniciteit, een meer sociaal-cultureel begrip dat bestaat uit gezamenlijke kenmerken zoals het verleden, de taal en het territorium van een bepaalde bevolkingsgroep. In de vakgebieden antropologie, sociologie en psychologie is men al langer bezig met het ontleden van deze begrippen, maar voor historici is dit onderzoek nog van jonge leeftijd. Lang beperkt door het verstokte idee van de moderne historici dat er voor de achttiende eeuw niet zoiets als een identiteit bestond – het feodale stelsel was een opgelegde dwang en de *communitas* te verdeeld voor een collectieve actie tegen de sterke

³¹ R. R. Davies, ‘The Peoples of Britain and Ireland 1100 – 1400. I. Identities’, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 4 (1994) 3.

³² Davies, ‘The Peoples.I’, 1.

³³ Montserrat Guibernau, *The Identity of Nations* (Cambridge 2007) 10.

hiërarchie in de middeleeuwse samenleving – proberen mediëvisten sinds kort deze oogkleppen van het tuig af te halen. Historici als Rees Davies, Susan Reynolds, Robert Stein en Wim Blockmans hebben de afgelopen jaren veel onderzoek verricht naar de lokale en bovenlokale identiteiten in de middeleeuwse steden en vorstendommen. In 2010 nog publiceerde Stein en Polmann de bundel *Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries 1300 – 1650* met als doel ‘to compare and contrast the regional identities that were attached to the former principalities, and the development of overarching supra-regional Netherlandish identities’.³⁴ Een eerste groots opgezette poging om de Nederlandse identiteit vanaf de middeleeuwen te traceren.

Het onderzoek van mediëvisten naar identiteitsvorming is van dergelijk jonge leeftijd en wordt met dusdanige ongelovigheid onthaald dat het, zoals Rees Davies het noemt, enkel een schouderklopje oplevert voor de ‘young children at an adult party’.³⁵ Dit lijkt onder andere te komen door de sterke top-down benadering van historici waarbij nationalisme of natievorming alleen wordt gezien als een elite beweging. Scholing en geletterdheid vormen hierin de basis, enkel toegankelijk voor de hogere klassen en de geestelijkheid. Afgezien van het feit dat er een waarneembare vlucht was in geletterdheid onder de bevolking vanaf de dertiende eeuw, was ook de mondelinge overleving van (ontstaans)legenden, grappen, gezegden en liederen van groot belang voor de identiteitsvorming onder de middeleeuwse bevolking.³⁶ Orale tradities hebben een grote invloed op het geografische bewustzijn van een volk. Daarom wordt ook onder mediëvisten een onderscheid gemaakt tussen lokale (een dorp of gemeenschap) en bovenlokale (regio, provincie of land) identiteiten. Daarnaast stipt Peter Hoppenbrouwers het verschil aan tussen diachronische identiteiten (bestendigheid en continuïteit) en synchronische (kortstondig en afzonderlijk individuele) identiteiten.³⁷ Joep Leerssen maakt een nuttige bijdrage in de definiëring van een groepsidentiteit: ‘a balancing process, where the internal cohesion and the external distinctness of the group outweigh the group’s internal diversity and its external similarities’.³⁸ Modernisten maken een goed punt, en daar wijst Hoppenbrouwers ook op, dat er in de vroegmoderne tijd een waarneembare

³⁴ Robert Stein, Judith Polmann, *Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries 1300 – 1650* (Leiden 2010) 3 – 4.

³⁵ R. R. Davies, ‘Nations and national identities in the medieval world. An apologia’, in: *Revue belge d’histoire contemporaine*, vol. 34 (2004) 576.

³⁶ Marco Mostert, ‘Lezen, schrijven en geletterdheid: Communicatie, verschrifteling en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 28 (2002) 218; en Peter Hoppenbrouwers, ‘The dynamics of national identity in the later middle ages’, in: *Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries 1300 – 1650*, Robert Stein, Judith Polmann ed. (Leiden 2010) 28.

³⁷ Hoppenbrouwers, ‘The dynamics of national identity’, 31.

³⁸ Hoppenbrouwers, ‘The dynamics of national identity’, 31.

vlucht zichtbaar is in de ontwikkeling naar het nationalisme zoals we dat nu kennen. Dat wil echter niet zeggen dat de beweging nieuw is, de basis was al gelegd. Zoals Hoppenbrouwers het zelf zegt: ‘apparently, nations and nationalisms took a long time to develop, and their evolution must be seen as a complex, non-linear process, rather than as a simple, linear succession of stages’.³⁹ We gaan met de *longue durée* van Llobera mee.

De definitie van Guibernau aan het begin van dit hoofdstuk zal als uitgangspunt genomen worden voor deze scriptie. Een identiteit (voorafgaand aan nationalistische gevoelens) bestaat dus uit een begrip van de eigen geschiedenis en tradities en een scherp zelfbewustzijn van de continuïteit naar de huidige situatie, waarbij men zich identificeert met een bepaalde groep personen en hun culturele kenmerken. Deze culturele ontwikkeling van een volk is een lang proces, waarbij onderlinge verbondenheid veelal emotioneel gedragen werd.

1.4 Het Bourgondische Rijk als een *composite monarchy*

De Bourgondische hertogen waren in de vijftiende eeuw zoekende naar een goede balans tussen de diverse nieuw geannexeerde territoria en de enorme diversiteit aan waarden, overtuigingen, gewoonten, taal en gebruiken die deze met zich mee brachten. Om het Bourgondische Rijk te benaderen wil ik hier gebruik maken van het al in de inleiding geïntroduceerde begrip *composite monarchy*. Het idee van een *composite state* werd in 1975 door Koenigsberger voor het eerst geïntroduceerd in zijn inaugurele rede.⁴⁰ De Engelse historicus J.H. Elliot beseftte niet veel later eveneens dat Europa bestond uit een lappendeken aan vorstendommen, hertogdommen, graafschappen, religieuze conglomeraties en andersoortige lokale loyaliteiten.⁴¹ Om grip te krijgen op de historische realiteit van de monarchie in de vroegmoderne periode, formuleerde hij term *composite monarchies*. Later is deze term door Robert Stein gedefinieerd als: ‘[...] personele unies waarvan de verschillende vorstendommen beschikten over geheel eigen wetten en gebruiken, soms zelfs over een heel eigen constitutie’.⁴² Een neveneffect van deze relatief kleine personele unies, was de opkomst van verstevigde burchten of markten en hun rol als centrale ontmoetingsplek voor de handel.⁴³ Beschermd tegen eventuele aanvallen door hoge muren en gelokaliseerd op een smeltpunt van wegen groeiden deze burchten in de elfde eeuw uit tot de omvangrijke vestigingen met een

³⁹ Hoppenbrouwers, ‘The dynamics of national identity’, 29.

⁴⁰ J.H. Elliot, *Spain, Europe & the wider World, 1500 – 1800* (New Haven 2009) 5.

⁴¹ Elliot, *Spain, Europe & the wider World*, 3 – 6.

⁴² Robert Stein, *De Hertog en zijn Staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380 – 1480* (Hilversum 2014) 19.

⁴³ Henri Pirenne, *Medieval Cities, their origins and the revival of trade* (Princeton 1952) 58, 144 – 152.

groot achterland: een sociale smeltkroes met eigen wetten, administratief systeem en sociale conventies die wij nu nog kennen uit de hoge middeleeuwen.⁴⁴ Deze steden groeiden vervolgens uit tot een conglomeratie aan kleine, semionafhankelijke lokale autoriteiten met een sterk bewustzijn van de eigen politieke, economische en sociale identiteit.

Het concept van Elliot, gestoeld op de monarchie als overkoepelende organisatie, is uitermate geschikt voor dit onderzoek naar de Brusselse identiteit onder de regie van het nieuwe regime van de Bourgondische hertogen. Elliot gaat namelijk uit van een al bestaande identiteit onder de nieuwe onderdanen, waar de monarch voorzichtig omheen moet laveren. De controle moet overgenomen worden, maar de transitie in gezag moest vooral voorzichtig worden gerealiseerd en kon enkele jaren duren: ‘in return for a degree in benign neglect, local elites enjoyed a measure of self-government which left them without any urgent need to challenge the status quo’.⁴⁵ Hij vervolgt: ‘in other words, composite monarchies were built on a mutual compact between the Crown and the ruling class of their different provinces, which gave even the most arbitrary and artificial of unions a certain stability and resilience’.⁴⁶ Machiavelli adviseerde vorsten al op eenzelfde manier in de omgang met veroverde gebieden. Laat de staten: ‘continue to live under their own laws, exacting tribute and setting up an oligarchical government that will keep the state friendly towards you’.⁴⁷ Dat wil zeggen, wanneer de vorst niet bereid is zijn residentie op te zetten in zijn nieuwe territorium of het met de grond gelijk wil maken.⁴⁸ Deze situatieschets is toepasbaar op Brussel, zoals we gaan zien.

Door de vele (vastgelegde) privileges die Brussel vergaart had, zijn goede handelspositie op de (internationale) markt en zijn internationale aanzien, wist de stad zich sterk te houden tegenover de Brabantse en Bourgondische hertogen. De Bourgondische hertogen waren afhankelijk van de grote Brabantse steden, omdat zij hun thuisbasis naar Brabant wilde verplaatsen, het bloeiende noorden van het rijk. Voor de Bourgondische hertogen was het noodzakelijk een goede relatie te ontwikkelen met Brabant en Vlaanderen, wilden zij profijt hebben van hun goed ontwikkelde economie. Met militaire overmacht de steden dwingen tot overgave, zou enkel tot gevolg hebben dat de bevolking tegen de haren in werd gestreken en men manieren zou zoeken de onderdrukking tot een einde te brengen; met meer geweld tot gevolg.⁴⁹ Ook in Brabant 1430 verliep de transitie van regering daarom in

⁴⁴ Pirenne, *Medieval Cities*, 213 – 234.

⁴⁵ Elliot, *Spain*, 11, 9 – 13.

⁴⁶ Elliot, *Spain*, 11.

⁴⁷ Niccolo Machiavelli, *The Prince*, Quentin Skinner, Russel Price ed. (Cambridge 1990) 20.

⁴⁸ Machiavelli, *The Prince*, 20.

⁴⁹ Elliot, *Spain*, 8.

den beginne geleidelijk waarbij Philips de Goede voornamelijk probeerde de vriendschap van de steden te winnen. Het Bourgondische Rijk lijkt hierbij te voldoen aan Guibernau's definitie van een multinationale staat: 'a multinational state explicitly acknowledges its internal diversity and, in doing so, it influences the diverse definitions of nationalism that may emerge within its territory'.⁵⁰ In deze scriptie wordt het karakter van het Bourgondische Rijk hier op getoetst.

1.5 Conclusie

Na deze korte inleiding in de ideeënvorming over nationalisme en identiteit zullen we al in het tweede hoofdstuk zien dat er duidelijke elementen van deze begrippen in de kroniek voorkomen. De interesse in identiteit, natievorming, nationalisme, democratie, globalisering, burgerschap, etniciteit en alle varianten hierop, zijn uitvindingen van de late twintigste eeuw. Begrijpelijkerwijs is men dan nog bezig af te bakenen wat deze begrippen inhouden, maar de redenatie dat men in de middeleeuwen en daarvoor te druk bezig was te overleven onder het juk van de Christelijke kerk, de despoten op lokaal en nationaal niveau en enkel nog met bijlen insloeg op elkander, onderwijl de met pest dragende vlooien bedekte rat weg schoppend, is wat ver gezocht.

⁵⁰ Guibernau, *Nations without States*, 15.

2

Sinen name ende sijn eere in allen coninckriken seere – Heelu, vers 1341

Margaretha van York, in de echt verbonden met Jan II van Brabant in 1290 te Westminster, ontvangt in 1294 de *Rijmkroniek van Jan van Heelu*. Een rijmkroniek, doch ook een regionale kroniek, voor Margaretha opgesteld in het Middelnederlands. Immers haastte koning Edward zich zijn dochter uit te huwelijken aan Jan II, na de prestaties van Jan I bij Woeringen, om zo eensgezind een front te kunnen vormen tegen het Franse Rijk. De boodschap is duidelijk, de alliantie staat, maar Margaretha moet de taal leren wil zij uit de voeten kunnen aan het Brabantse hof. Wat beter dan haar dit te leren door haar de heldendaden van haar schoonvader te laten leren en fijntjes te wijzen op het prestige van het Brabants hertogelijk huis? In dit hoofdstuk wordt de kroniek besproken – de auteur, de proloog, de inhoud en de aansluiting van de *Rijmkroniek* op de Brabantse historiografische traditie – en een korte toelichting over de successie van Jan I op de Brabantse hertogstitel.

2.1 Jan van Heelu

Over de auteur van de *Rijmkroniek* weten we niet veel en zijn naam alleen al roept onder historici veel vragen op. In het hertogdom Brabant heeft nooit een plaatsje Heelu bestaan of anderszins een dorp dat qua naam gelijkenis vertoont met ‘Heelu’. Wel bestond er een dorpje genaamd Helen, of Helen-Bos. Voor historici was dit reden tot speculatie of Heelu niet een fout was van de vijftiende-eeuwse kopiist. Heinricus van den Damme had immers in zijn proloog ook al enkele regels toegevoegd die suggereren dat Jan niet enkel als Heelu bekend stond: *Oec heet hi broeder Jan van Leeuwe/Die dichte van Woeronc, ende dieuwe*.⁵¹ Heelu wordt Van Leeuwe genoemd, wat weer terug zou slaan op het stadje Zoutleeuw in het huidige zuiden van België. Deze theorie lijkt gestaafd te kunnen worden aan de hand van de

⁵¹ *Alsoe alse Van Heelu broeder Jan
Ons heeft bescreven ende doen verstan:
Oec heet hi broeder Jan van Leeuwe,
Die dichte van Woeronc, ende dieuwe*

– J.F. Willems, Bylagen A: Voorrede van den Afschyver, verzen DLXXXV – DLXXXVIII, 345.

uitgebreide kennis die Heelu heeft van de lokale heren in die streek.⁵² J.F. Willems vermoedde al dat Heelu een verbastering was van Helen, een klein dorpje dat in 1342 bij het stadje Zoutleeuw werd gevoegd.⁵³ Dit zou verklaren waarom Van den Damme Heelu ook Jan van Leeuwe noemde. Een theorie waar F. Claes volledig in meegaat.⁵⁴ Avonds stelt echter dat het heel goed kan gaan om een lid van de adellijke familie De Rover, gevestigd in het noorden van de meierij van Den Bosch, waarvan een tak zich ook wel ‘van Heelu’ noemde.⁵⁵ Dat de leden van de Duitse Orde voornamelijk – maar niet geheel uitsluitend – van adellijke afkomst waren, lijkt de redenatie enige rugdekking te geven. De argumentatie van Avonds wordt vereenvoudigd omdat men heel wat meer ‘de Rovers’ terug kan vinden in de archieven.

Jan van Heelu was vermoedelijk lid van de Teutoonse, of Duitse, Orde, een aanname gebaseerd op de uitspraak van A.F.J. Jaerens in 1726 dat Heelu lid was van de Duitse Orde en in de hoedanigheid van commandeur.⁵⁶ Over de rol die Heelu gespeeld zou hebben in de orde bestaat nog speculatie – als ridder, commandeur, frater of broeder? Veel bewijs is niet voorhanden om de stelling van Jaerens aan te nemen of te verwerpen. De enige vestiging van de Orde in het hertogdom Brabant was gelegen te Bekkevoort, een dorp gesitueerd tussen Leuven en Hasselt.⁵⁷ Deze commanderij werd gesticht in 1229, waarna de broeders al snel vele giften ontvingen van omliggende landsheren. De heren van Bekkevoort en Diest stonden in 1230 al vele bezittingen aan de broeders af.⁵⁸ Hertog Hendrik III van Brabant stond in 1254 al zijn bezittingen rondom de burcht van Bekkevoort af aan de orde. Sinds Godfried II was Leuven nog de hertogelijke residentie van de Brabantse hertogen en Hendrik III resideerde daar nog altijd ten tijde van zijn regering. Leuven en Bekkevoort liggen in vogelvlucht nog geen 25 kilometer van elkaar verwijderd wat wellicht een reden is voor de goede relatie tussen een ridderorde en de Brabantse hertogen. In november 1270 verleende Jan I, inmiddels gevestigd op de Coudenberg in Brussel, nog privileges aan de commanderij, zeer kort dus na

⁵² F. Claes, ‘Jan van Helen’, in: *Spiegel der Letteren*, vol. 22 (1980) 42.

⁵³ Willems, *Chronique en vers*, VI

⁵⁴ Claes, ‘Jan van Helen’, 39 – 47.

⁵⁵ Avonds, Janssens, *Politiek en literatuur*, 54 – 57.

⁵⁶ Claes, ‘Jan van Helen’, 43.

⁵⁷ Dit is niet geheel waar, want in Gemert verrees ook een vestiging van de Duitse Orde nadat de heer van Gemert in 1220 toetrad tot de orde en al zijn bezittingen aan hen schonk. Jan I verleende de commanderij en de heer van Gemert uiteindelijk in 1271 de rechten van een vrije heerlijkheid, al bleven zij officieel wel onder hertogelijke voogdij. Jan II en Jan III verlenen in 1300 en 1342 vergelijkbare privileges. De commanderij was dus feitelijk geen onderdeel van het hertogdom Brabant, vandaar de stelling dat het hertogdom Brabant slechts één commanderij kende. Zie H.M. Brokken, W.M. Lindemann, *Rijksarchief in Noord-Brabant: Inventaris van het archief van de kommanderij van de Duitse Orde 1249 – 1795* (’s-Hertogenbosch 1977) 207, 210, 215.

⁵⁸ Claes, ‘Jan van Helen’, 44.

zijn aanstelling als hertog.⁵⁹ Een delegatie van de Duitse Orde was ook aanwezig bij Woeringen: *Sloegen nochtan ute vore,/Bruedere, riddere, commendore,/Die vander dietscher ordenen waren,/Ende voeren in elke ten scaren.*⁶⁰

Dat Heelu de omgeving rond Bekkevoort goed kende is duidelijk merkbaar in de kroniek, bijvoorbeeld wanneer Heelu een beschrijving geeft van de heren en ridders die Jan I bij Woeringen steunen. Onder andere de heren van Diest, Daalhem, Dormaal, Kuringen, Bierbeek, Geldenaken, Graven en Boutershem, passeren de revue met een eervolle vermelding voor hun prestaties bij Woeringen. De heer Arnold van Diest krijgt maar liefst 68 dichtregels toegedicht waarin zijn ridderlijk statuut nog eens bevestigd wordt.⁶¹ De aandacht voor de lokale heren leidde Avonds en Janssens ertoe te stellen dat de gebeurtenissen uit de kroniek met name bestaan uit verslagen die aan Heelu gedichteerd worden. De kroniek zou geschreven zijn in opdracht van de familie Wezemaal, aan wie een ‘buitensporig ruime plaats’ is weggelegd met ruim 130 verzen om de heldendaden van de familie na de slag te beschrijven.⁶² Geraert van Wezemaal en zijn zoon Aernout krijgen na de heren van Diest, inderdaad onevenredig veel aandacht en worden geprezen om hun ridderlijke allure. Geraert stort zich zonder enige terughoudendheid in de strijd om zijn hertog te kunnen beschermen en komt hierbij oog in oog te staan met de hertog van Luxemburg waarbij hij net aan de dood weet te ontsnappen.⁶³ Het bij namen en daden noemen van de ridders ter plaatse heeft een duidelijke betekenis: zij die meegevochten hebben moeten bij naam bekend zijn en blijven.⁶⁴

Wie Heelu nou precies was weten we dus nog steeds niet. Een combinatie van Heelu’s kennis over de heren in de omgeving van Leuven en Hasselt en de toewijding om deze namen voor het nageslacht vast te leggen, zijn voor verschillende historici reden geweest om aan te nemen dat Heelu een broeder was in de commanderij. De goede relatie die de Duitse Orde

⁵⁹ Paul de Ridder, ‘Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder Jan I (1267 – 1294) en Jan II (1294 – 1312)’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, vol. 57 (1979) 333.

⁶⁰ Heelu, verzen 4687 – 4690.

⁶¹ *Den vader wert sijn gereide
Afgedrongen in die porsse’
Nochtan bleef hi siinen orsse
Al bloot sittende op den ruggē.
Alsoe dapper ende alsoe vlugge*
– Heelu, verzen 7912 – 7916.

⁶² Avonds, Janssens, *Politiek en Literatuur*, 57 – 62; Heelu, verzen 7948 – 8076.

⁶³ Heelu, verzen 7975 – 7990, 8005 – 8010, 8035 – 8048.

⁶⁴ *Daer bi keeric nu die tale
Op selke ridders, die daer waren,
Ende sal haer namen oppenbaren,
Om dat men ewelijc daer bi
Behouden sal, na hem, datsi
Den strijt te Woeronc holpen winnen*
– Heelu, verzen 8346 – 8351.

met de Brabantse hertogen onderhield zou er dan uiteindelijk voor gezorgd hebben dat een broeder uit de Orde de *Rijmkroniek* schrijft. De redenatie dat Heelu afkomstig was uit de meierij van Den Bosch wil ik daarom verwerpen. Het krampachtig zoeken van Avonds maakt zijn casus niet sterker. Zoutleeuw en Bekkevoort daarentegen liggen nog geen 20 kilometer van elkander verwijderd. Heelu bewijst in zijn kroniek dat hij wel degelijk kennis van zaken heeft en een behoorlijke educatie genoten heeft op het gebied van tekstuele tradities en vormgeving. Dat hij dan de leden van de meest vooraanstaande landsheren in de omgeving van Leuven kent, daar waar de hertogen resideerden in goed gezelschap van hoge edelen, is niet vreemd. Of Heelu gevraagd is door de lokale elite een kroniek te schrijven of dat hij via de Orde opdracht heeft gekregen, is niet duidelijk, maar een plaatsing in deze regio lijkt vooralsnog het meest voor de hand liggend.

2.2 Het afschrift van 1440

Het originele handschrift van Heelu's *Rijmkroniek* is verloren gegaan, maar in 1440 vervaardigde Heinricus van den Damme in opdracht van de stad Brussel een afschrift van de *Rijmkroniek* dat zich nu in de archieven (76 E 23) van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt. De KB bezit eveneens een tweede afschrift van de *Rijmkroniek* (130 G 24). Dit afschrift is een kopie van het exemplaar uit 1440 en is vervaardigd door H.C. van Dongelberghe in de zestiende of zeventiende eeuw. Twee andere exemplaren, eveneens kopieën van het 1440 handschrift, liggen in Brussel in de Koninklijke Bibliotheek, één uit de zestiende eeuw (6003-05) van de hand van Ch. van Riedwijck en één uit de achttiende eeuw (IV 593) van de hand van E. Cortenbach. Ten slotte bevindt zich in Berlijn in de Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz ook een exemplaar.⁶⁵

Het afschrift dat in deze scriptie centraal staat is het rond 1440 door Van den Damme uit Brussel vervaardigde exemplaar. De proloog van 592 verzen is vermoedelijk later door Van den Damme aan de tekst toegevoegd, oorspronkelijk beslaat de *Rijmkroniek* twee delen zonder proloog. Aangezien het origineel verloren is gegaan, weten we niet of Van den Damme naast deze proloog nog meer toevoegingen, dan wel aanpassingen heeft gedaan aan de tekst. Deel 1 betreft 3920 verzen en beslaat de afstamming van Jan I, zijn jeugd en de gebeurtenissen tijdens zijn regering die zullen leiden tot de slag bij Woeringen in 1288. Deel 2 betreft de overige 5028 verzen en gaat enkel in op de gebeurtenissen van 5 juni 1288, de Slag bij Woeringen. Dit afschrift lag vermoedelijk tot zeker 1640 in het Brusselse

⁶⁵ Ceunen, Goossens, *Jan I, Hertog van Brabant*, 23 – 29; en J. Deschamps, *Middelnederlandse Handschriften uit Europese en Amerikaanse Bibliotheken. Tentoonstellingscatalogus* (Leiden 1972) 106 – 107.

stadsarchief. In augustus 1695 woedde in dit archief een grote brand nadat troepen van de Franse koning Lodewijk XIV Brussel onder vuur namen en het centrum bombardeerden. De hevige branden die toen ontstonden legden vrijwel het gehele stadsarchief in de as. Na dit bombardement op Brussel geloofde men dat het afschrift in de brand verloren was gegaan, maar deze bleek al sedert 1688 in het bezit van Aegidius Carolomannus Nijs.⁶⁶ Na Nijs wisselde de kroniek nog viermaal van eigenaar tot 1831 toen H. van Wijn kwam te overlijden en de KB in Den Haag het handschrift kon kopen voor de collectie.

Dat de *Rijmkroniek* van Heelu in zijn tijd in elk geval grote indruk heeft gemaakt, blijkt wel uit het feit dat het in zijn jonge jaren een bron is geweest voor onder andere de anonieme *Chronica de origine ducum Brabantiae* (1294), de *Brabantse Yeesten* (1316) van de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale, de *Voortzetting* op de Brabantse Yeesten (1432 – 1441) door een anonieme auteur en de *Brabantiae historia diplomatica* (1425 – 1460) van de Brusselse stadspensionaris Petrus de Thimo. Alle drie verwerken Heelu in hun kroniek, ter inspiratie voor een eigen invalshoek in deze periode van de Brabantse geschiedenis. Zo legt de auteur van de *Chronica* veel nadruk op de legitimering van het optreden van Jan I culminerend in de Slag bij Woeringen en gaat hij dus vooral in op de oorlog; of werden gehele alinea's gekopieerd zoals bij Emond de Dynter in zijn *Chronica ducum Lotharingiae et Brabantiae* (1443 – 1445), waarbij De Dynter het zelfs presteert enkele gekopieerde alinea's in de *Brabantse Yeesten* van Boendale een derde maal te kopiëren.⁶⁷

2.3 De proloog

Aan de kroniek van Heelu is een proloog toegevoegd waarvan historici tot op heden niet zeker weten wie de auteur is. Waarom de proloog toegevoegd is aan het werk van Heelu is eveneens niet duidelijk. De melding dat Jan van Heelu ook Jan van Leeuwe werd genoemd lijkt te suggereren dat de auteur van de proloog iemand anders is. De verzen zouden toegeschreven kunnen worden aan Henricus van den Damme, de afschrijver van de oudste overlevende versie van de *Rijmkroniek*, maar hij heeft deze verzen niet gesigneerd. Anderzijds is de stijl waarin de proloog geschreven wordt en het benadrukken van de historische waarheid van de kroniek vergelijkbaar met Heelu. De proloog volgt eenzelfde volgorde als de *Rijmkroniek* en is eveneens in twee delen opgesteld. De aanloop naar de Limburgse Successieoorlog wordt uit de doeken gedaan, waarna de situatie in 1288 escaleert en Jan I toeslaat te Woeringen om de *lantvrede* te herstellen.

⁶⁶ Ceunen, Goossens, *Jan I, Hertog van Brabant*, 25.

⁶⁷ Stein, 'Het beeld van Jan I in de historiografie', 170 – 177.

*Voor Woeronc op den Rijn,
 Dat wel die Roode Zee mach sijn;
 Want bider Rooder Zee
 Versteet men iammer ende wee,
 Dat daer gheviel openbaer;
 Want God hi wrac daer
 Ane hen alsoe sinen toren,
 Als hi aen Pharao dede te voren.⁶⁸*

De proloog van de *Rijmkroniek* trekt een parallel tussen Jan I en het Bijbelverhaal van Mozes en zijn broer Aaron. Aaron, een hogepriester, is de drie jaar oudere broer van de te vondeling gelegde Mozes. Mozes, opgegroeid aan het Egyptische hof, verneemt pas op zijn veertigste van de onderdrukking en slavernij in het land, waarna hij in woede ontsteekt, een slavenopzichter doodt en vlucht. Het verhaal spreekt van een brandende struik van waaruit God Mozes toespreekt en hem opdracht geeft het Israëlische volk te redden uit de greep van de Farao en naar het heilige land te leiden. In de proloog wordt Jan I voorgesteld als Mozes, die in opdracht van God, de inwoners van het Maas–Rijngebied moet redden uit de greep van de Keulse bisschop. Dat Jan I regeert met goddelijke zege wordt meermaals herhaald in de proloog, ook tussen de regels door: (*Sint dat God den hertoge coes/Dat hi lantvrede soude maken*).⁶⁹ De auteur geeft meteen blijk van een gedegen kennis van de Bijbel. Hij gebruikt de eerste vijftig verzen om het verhaal van de eerste Israëlische koning Saul en zijn vriendschap met David kort te beschrijven. De auteur besluit echter al snel dat dit verhaal al vaker is beschreven en dat een beschrijving van dit verhaal zijn inleiding te lang zou maken: *Maer dat soude te seere verlinghen,/soudic al dat toebRINGhen*.⁷⁰ Een betere parallel ziet de auteur van de proloog in het verhaal van Mozes en Aaron en hij wil de lezer wijzen op de opmerkelijke gelijkenissen tussen Mozes en Jan I:

*Den heeren, die onrecht sterken.
 Maer die wel te rechte sal merken
 Tusschen Mase enten Rijn dat wesen,
 Dat gheeft ghetuuchenesse van desen.
 Alse ghewarich, ende alse goet,
 Alse eneghe hystorie doet*

⁶⁸ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CCCCXXXIII – CCCCXL, 341.

⁶⁹ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CCCCLXXII – CCCCLXXIII, 342.

⁷⁰ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen XLI – XLII, 330.

*Buten der biblen, ochte daer binnen:
Dat salic toenen ende doen kinnen
Met gheliken figueren,
Die men vint inder scriftueren*⁷¹

In de periode na de aankoop van Limburg in 1283 leek de situatie nog onder controle en Jan I ging uit van een voortzetting van de oude situatie. Maar zoals Aaron toestond dat het Israëlich volk een gouden beeld goot van een kalf en deze vereerde als een afgod, zo liet de Keulse bisschop de bevolking afglijden: *Dat die heeren alsoe vri sijn,/Branden, roeven, ende vaen,/Ende munte na haren wille slaen./Dat sijn die afgode die si hanteren,/Daerom si den hertoge weren.*⁷² De auteur vervolgt: *Dat hi [de Keulse bisschop] dede van ere kerken/Maken een roefhuus.*⁷³ Het volk had veel te lijden onder de Limburgse Successieoorlog en riep daarom hulp in: *Roepet tfolc van Israel met herten/Op Gode, dat hise door ghenade/Verlosse van Pharaons dade./God verhoorde hare claghe.*⁷⁴ De Brabantse hertog wordt in de proloog geportretteerd als een uitverkorene van God en als de rechtschapen leider die slechts de bevolking van onderdrukking en tirannie wil bevrijden: *Vrese, valscheit, ende onghenade;/Alst es tusschen Mase enten Rijn,/Daer die coemanne eyghen sijn/Van Pharao, ende van sinen knechte,/Boven daer, met onrechte.*⁷⁵ De auteur geeft de lezer in zijn proloog dan ook een klinkende waarschuwing mee wanneer men de hertog dwarsboomt of zich verzet tegen zijn, door God ingegeven, regering:

*Op die poent die ystorie toent
Hoe dat van Pahro wert gheloent;
Daer willic nu toe keeren,
Ende wille thoenen ende leeren.
Hoe dat den heeren es vergaen,
Die den hertoghe wederstaen
Wouden met crachte, om die saken
Dat hi lantvrede woude maken.*⁷⁶

⁷¹ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen LV – LXIV, 331.

⁷² Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CCCII – CCCVI, 337.

⁷³ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CLXXII – CLXXIII, 334.

⁷⁴ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CXXVI – CXXIX, 333.

⁷⁵ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen XCVIII – CII, 332.

⁷⁶ Willems, Voorrede van den Afschyver, verzen CCCLV – CCCLXII, 339.

2.4 De Brabantse historiografie in de *Rijmkroniek*

De kroniek is biografisch van aard maar met een dynastiek, nationale inslag. Het betreft een opsomming van de gebeurtenissen in het hertogdom en hoe Jan I zijn besluiten rechtvaardigt in het belang van zijn hertogdom. In de Brabantse historiografie die zich ontwikkelt vanaf de dertiende eeuw wordt veel nadruk gelegd op de volgende aspecten: de dynastie, het Brabantse territorium, het Brabantse volk, de Brabantse cultuur en de taal. Jan van Heelu behandelt in zijn *Rijmkroniek* alle voornoemde aspecten. Ik zal eerst een korte inleiding geven in de Brabantse historiografische tradities om alvorens de belangrijkste voornoemde kenmerken die op Heelu van toepassing zijn kort te behandelen.

2.4.1 Brabantse historiografische traditie

Vroeg in de elfde eeuw documenteerden Vlaamse en Franse monniken al de levensloop en regering van graven, hertogen en bisschoppen.⁷⁷ De vraag van vorsten om kronieken te produceren ter legitimering van de dynastieke positie, de genealogieën, kwam rond de twaalfde eeuw op toen de lokale en territoriale vorstenhoven langzaam uitgroeiden tot machtscentra.⁷⁸ Deze nieuwe machtspositie moest gedemonstreerd worden aan de lokale elite en de onderdanen van het vorstendom en dus was het van belang dat deze teksten in de volkstaal werden opgesteld.⁷⁹ Specifieke genealogische afstammelingen werden hierin zeer pretentius geacht en met name de Trojaanse en Karolingische afstamming werd door veel vorsten benadrukt. Aan deze enorme Karel de Grote cultus ontsnapte ook Brabant niet. Wanneer de karakteristieke historiografische Brabantse traditie echter ontstaan is, is nog onderwerp van discussie. Aangenomen wordt dat hij pas tegen het einde van de dertiende eeuw op gang kwam, maar er zijn ook al elfde-eeuwse voorbeelden waarin de Brabantse vorsten als afstammeling van de Merovingische en Karolingische dynastieën werden gepresenteerd. Enkele typerende kenmerken van de vroege Brabantse historiografie – een genealogie naar de Karolingen, een Lotharingse hertogstitel verkregen door het huwelijk tussen Gerberga uit het Karolingische geslacht met Lambert van Leuven en het Brabantse territorium – blijken al te bespeuren in de heiligenlevens uit de tiende en elfde eeuw.⁸⁰

⁷⁷ Janick Appelmans, 'The Abbey of Affligem and the emergence of a historiographic tradition in Brabant (1268-1322)', in: *Medieval Narrative Sources: A gateway into the Medieval Mind*, Werner Verbeke, Ludo Milis, Jean Goossens ed. (Leuven 2005) 164 – 165.

⁷⁸ Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*, 174.

⁷⁹ Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*, 174.

⁸⁰ Robert Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van de historiografische traditie', in: *BMGN*, vol. 110 (1995) 234 – 235, 344 – 351.

De aanzet tot de definitieve Brabantse historiografische traditie zou uiteindelijk te danken zijn aan hertog Jan I in de prille jaren van zijn regering. De hertog dirigeerde de nieuwe aanwas van kronieken door kort na zijn aantreden een viertal teksten te laten vervaardigen: *Genealogia ducum Brabantiae, heredum Franciae-1* (1268-1270), *Genealogia ducum Brabantiae, heredum Franciae-2* (1268-1270), *Genealogia ducum Brabantiae ampliata* (1270-1271) en de *Genealogia ducum Brabantiae metrica* (1272-1288).⁸¹ De opvolgingskwestie van Jan I was dubieus en door het op schrift stellen van zijn afstamming werd zijn opvolgingsrecht en zijn territoriale claim gerechtvaardigd en zijn positie versterkt.⁸² De Brabantse historiografie zoals Jan I deze initieerde bleek een succes, al in de middeleeuwen werd algemeen aanvaard dat de Brabantse hertogen de meest geloofwaardige claims hadden tot een Karolingische afstamming en hier was men tot ruim in de achttiende eeuw van overtuigd.⁸³

2.4.2 Dynastie

Heelu begint de kroniek met het overlijden van Hendrik III, wat leidde tot de crisis van 1266 – 1267. Deze crisis werd glansrijk overwonnen door de jonge Jan I, mede door het charme offensief van zowel zijn moeder als de vierdelige *Genealogia*. Een sterke oppositie tegen de dynastie zou echter tijdens zijn gehele regering nog aanwezig zijn. De hertog van Gelre en de bisschop van Luik trachtten al sinds het begin van de Limburgse Successieoorlog de Brabantse moraal aan te tasten met roof- en strooptochten. Jan I had echter niet enkel van deze buitenlandse vorsten te lijden, ook enkele binnenlandse adellijke families zoals Van Gaasbeek en Wezemael, tastten de dynastie aan door het openlijk steunen van de oppositie. De steden reageerden hier vervolgens op door een stedenverbond in 1261 – 1262 op te richten om de hertog en het hertogdom te steunen.⁸⁴ Walter Berthout, heer van Mechelen, was de grootste steun van Jan en samen met hertogin Aleidis wist hij de buitenlandse vorsten terug te dringen. Voor de jonge hertog was er kortom voldoende wrijving gecreëerd om zich te doen gelden in een krachtdadig optreden en Heelu presenteert de situatie bij Woeringen als een onvermijdelijk treffen. Hage vat dit treffend samen: ‘Heelu stelt “Woeringen” niet voor als een schakel in de Brabantse expansiepolitiek, (...) maar als het historische moment waarop de afrekening plaatsvindt met de anti-Brabantse coalitiepolitiek van de naburige

⁸¹ Appelmans, ‘The abbey of Affligem’, 165.

⁸² Stein, ‘Het beeld van Jan I’, 166.

⁸³ Stein, ‘Brabant en de Karolingische dynastie’, 329 – 331.

⁸⁴ De Ridder, ‘Politiek en dynastiek gevoel in Brabant’, 76.

vorstendommen'.⁸⁵ De *Rijmkroniek* kan gezien worden als een poging tot verzoening van de landsheerlijke en de hertogelijke politiek. Wanneer de partijen elkaar bij Woeringen treffen wordt de vrede weer hersteld. De adel schaart zich weer achter de hertog en de naburige vijandelijke hertogen zijn ofwel gevangen genomen ofwel gesneuveld op het slagveld. Jan I weet door een voortreffelijk politiek en militair optreden de *pax Brabantica* weer te herstellen.

De Brabantse historiografie draait veelal enkel om de legitimering van de vorst en de verbinding met roemrijke en tot de verbeelding sprekende vorstelijke geslachten. Dit is opmerkelijk want Jan I was een vorst die veel schulden maakte en het hertogdom meerdere keren tot aan de rand van faillissement bracht. Heelu weet deze minder florissante eigenschappen om te draaien en de positieve kwaliteiten van Jan te benadrukken, waaronder diens internationale allure. De goede betrekkingen met Engeland en Frankrijk waren van groot belang voor de handel en veiligheid in het hertogdom en Jan I speelde dit onder meer klaar door een ingenieuze huwelijkspolitiek te bedrijven. Zo is Jan I zelf getrouwd met de dochter van de Franse koning Lodewijk de Heilige. Maria, zijn zus, trad in 1275 in het huwelijk met de Franse koning Philips III waarbij ze tot koningin van Frankrijk werd gekroond en Jan II huwde met de dochter van de Engelse koning Edward I, Margaretha. Het Brabants huis stond al eeuwen sterk en met Jan I was het tot nog grotere hoogten gestegen. In essentie poogde Heelu in de *Rijmkroniek* een vorst te legitimeren die officieel geen recht had op de hertogstitel: *Daer hi niet en was toe gheboren./Doen hi daer toe was vercoren.*⁸⁶

2.4.3 Territorium

In de Brabantse historiografie is het territorium nauw verweven met de Brabantse dynastie. De hertogen zijn de belangrijkste verbinding tussen het volk en het hertogdom Brabant en de hertogen benadrukten dan ook het gevoel van 'Brabander' zijn. Brabant was een vertakking van het Franse Rijk met koninklijke wortels en de haard van het Lotharingse Rijk en zo profileerden de hertog en de steden zich ook. Hennen van Merchteren vergeleek in zijn *Cornicke van Brabant* (1415) het hertogdom met een vruchtbare boomgaard, met daaropvolgend een letterdicht op de naam Brabancia: **Beata, Regalis, Antiqua, Bona, Audax,**

⁸⁵ Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*, 206

⁸⁶ *Nu hebdi wel verstaen,*

Dat parlement es soe vergaen,

Dat van Brabant Jan

Tshertogerike daer ghewan,

Daer hi niet en was toe gheboren.

Doen hi daer toe was vercoren

– Heelu, verzen 591 – 596.

Nobilis, Canis, Iusticia, Angnus.⁸⁷ De continuïteit lag trouwens niet in de naam: de streek heette in den beginne Austrasië, kwam daarna bekend te staan als Lotharingen en na de naam Nederlotharingen kwam Brabant in gebruik.

De Brabantse hertogen hadden een illustere afstamming en immer werd gepoogd het grondgebied uit te breiden. Godfried I met de Baard verkreeg van keizer Hendrik V in 1106 de hertogstitel Neder-Lotharingen en werd officieel daarbij ook tot markgraaf van Antwerpen benoemd.⁸⁸ De eerste vermelding van de hertogstitel ‘hertog van Brabant’ als toevoeging aan de al bestaande ‘hertog van Lotharingen’ komt pas in 1188 voor.⁸⁹ De hertogen van Brabant hadden sterke Lotharingse ambities en na het vaststellen van deze hertogstitel vanaf Godfried I namen hun ambities slechts toe. Direct begon hertog Hendrik I aan een expansie naar het noorden en oosten en wist de heerlijkheid Breda en ’s-Hertogenbosch toe te voegen aan zijn gezag. Jan I zou deze expansie in oostelijke richting uiteindelijk bekronen met de annexatie van Limburg, dat tevens het einde markeerde van de Limburgse Successieoorlog 1283 – 1288.⁹⁰ Dit leidde tot een titulatuur die niet mis te verstaan was: Hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg – Jan III breidde deze nog verder uit met Markgraaf van het Heilige Roomse Rijk en onderstreepte daarmee de Brabantse ambities des te meer.⁹¹ De Brabantse hertogen genoten ook grote populariteit in het Duitse Rijk. Illustratief is dat Hendrik II in 1247 de kroon van Rooms-Koning aangeboden kreeg, een aanbod dat hij kort daarna af zou wijzen.⁹² Jan I beschikte uiteindelijk over een territorium dat bestond uit de graafschappen Brussel (dat zich zo ver zuidelijk uitstreekte als Nijvel en Gembloers), Leuven, Antwerpen, Orthen (later de meierij van ’s-Hertogenbosch), de heerlijkheid Breda, de landen van Overmaze, het Duitse Herzogenrath en het hertogdom Limburg (vanaf 1288, niet te verwarren met het huidige Limburg).⁹³ Deze expansie lijkt vlekkeloos te zijn verlopen, maar in de vroege dertiende eeuw was de politieke dynamiek in de binnenlanden erg groot. Zo waren enkele dorpen in de Kempen, waaronder Heeze, Geldrop en Roda, kleine vrijheden van de graaf van Gelre en de Keulse bisschop. Contact met de Keulse bisschop door de lokale

⁸⁷ Robert Stein, ‘Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen, een verkenning’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 28 (2002) 232.

⁸⁸ P. Avonds, ‘Brabant en Limburg 1100 – 1403’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl.II. Middeleeuwen*, D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Rooda ed. (1982) 457 – 458.

⁸⁹ Avonds, ‘Brabant en Limburg’, 460.

⁹⁰ Avonds, ‘Brabant en Limburg’, 256 – 461.

⁹¹ Avonds, ‘Brabant en Limburg’, 461.

⁹² Avonds, ‘Brabant en Limburg’, 464.

⁹³ Avonds, ‘Brabant en Limburg’, 457.

dorpen, was er al ver voor de inlijving van de Kempen en de Rijnlandse expansiepolitiek van de Brabantse hertogen.⁹⁴

Volgens de traditie is de naam Brabant ontleend aan de mythische persoon Silvius Brabon. De legende van deze nobele ridder dook rond de veertiende eeuw voor het eerst op in de *Genealogie* van Godfried met de Baard, die omstreeks 1320 geschreven werd.⁹⁵ Brabon verslaat in deze mythe de reus die de omgeving van het stadje Hantwerpen – letterlijk vertaald: hand werpen (tegenwoordig: Antwerpen) – aan de Schelde terroriseerde. De vlak bij Brussel geboren Julius Caesar, maar op dat moment te Nijmegen residerend, benoemt Brabon tot hertog en schenkt hem het territorium dat bekend zou komen te staan als Brabant.⁹⁶ Ook schenkt Caesar Brabon zijn zuster en zij trouwen in Leuven, waarna Leuven de officiële residentiestad van de Brabantse hertogen zal worden. Deze legende verving de minder gewaardeerde ontstaanslegende van de Zwaanridder, Elias. In deze legende moet Helios (Elias) zes kinderen redden die door hun stiefmoeder in zwanen waren veranderd, maar Van Merchteren verwerpt dit tegennatuurlijk idee al in zijn inleiding, mede omdat hij nergens bewijs kan vinden in andere kronieken.⁹⁷ Davies stelde in zijn reeks artikelen over identiteitsvorming in Ierland en Engeland nog dat de naam van een volk of natie verraderlijk kon zijn: ‘names change their meanings as the social realities which they seek to describe themselves change’.⁹⁸ Dit lijkt voor Brabant echter niet op te gaan. De sterke verbinding die Brabant had met zijn territorium maakte veel los: ‘(...) the notion of a homeland, actual or mythical, and of regarding such a homeland as sacred is a potent feature of the ideology of most peoples, ancient or modern’.⁹⁹ Het combineren van legenden met de dynastie wekte juist een sterke verbondenheid op, niet alleen tussen het volk en de dynastie, maar ook met de steden door hun expliciete rol in het ontstaan van het hertogdom. De Brabon legende zou nog eeuwen een grote rol spelen bij de publieke spektakels in het hertogdom.

⁹⁴ P.J.V. Dekkers, ‘De werdegang van de heerlijkheden van Roda en Heeze in de Noordbrabantse Kempen, bondgenoten van de Graaf van Gelre en de Aartsbisschop van Keulen in de twaalfde en dertiende eeuw’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 79 (1996) 139 – 140.

⁹⁵ Jaap Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd: die Alder Excellentse Cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006) 132 – 139.

⁹⁶ Sjoerd Bijker, ‘The functions of the Late Medieval Brabantine Legend of Brabon’, in: *Networks, Regions and Nations: shaping identities in the Low Countries 1300 – 1650*, Robert Stein, Judith Pollmann ed. (Leiden 2010) 94.

⁹⁷ Bijker, ‘The functions’, 91.

⁹⁸ Davies, ‘The peoples. II’, 9.

⁹⁹ Davies, ‘The peoples. II’, 10.

Heelu heeft het in de *Rijmkroniek* nergens expliciet over een Brabants territorium. Zijn werk begint niet met een opsomming van de territoriale rechten of een ontstaanslegende waar men trots op is. Gaat Heelu hier uit van een afdoende voorkennis van de eigen afkomst? Dat is toch merkwaardig, aangezien hij de kroniek opdraagt aan de Franstalige Margaretha. Als de kroniek aan haar opgedragen is, om haar kennis te laten nemen van het Middelnederlands en verhaalt van de grootste daden van haar schoonvader, waarom dan geen synopsis van de roemrijke Brabantse geschiedenis?

Figuur 3: Gevecht tussen Brabon en de reus in 3 fasen verbeeld, miniatuur uit *Die alderexcellenste cronike van Brabant*, 1479. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, B 1371, A5v.

2.4.4 Bevolking

De loyaliteit van de onderdanen aan de vorst wordt in de *Rijmkroniek* flink onderstreept. Zo ziet Heelu een duidelijke eensgezindheid onder het Brabantse volk. Het saamhorigheidsgevoel gaat boven alles, wat de kroniek eveneens een lofdicht maakt op het volk. Brabant wordt niet zozeer voorgesteld in territoriale of geografische termen, maar als een geestelijke gemeenschap ‘die op bepaalde ogenblikken bijna een menselijke persoonlijkheid schijnt te hebben. Net als een mens kan ook Brabant zich bedreigd voelen, rouwen, schade lijden en blij zijn’.¹⁰⁰ Het volk had veel te lijden onder de roof- en strooptochten van naburige vorstendommen en leefde onder continue dreiging. Het Brabantse leger bij Woeringen was daarom ook volstrekt niet geïnteresseerd in het opstrijken van buit, maar beoogde slechts het beëindigen van de dreiging en het ontmaskeren van de ongefundeerde claims van andere vorstendommen.¹⁰¹ Heelu benadrukt de eensgezindheid

¹⁰⁰ Paul de Ridder, ‘Dynastiek en Nationaal gevoel in Brabant onder de regering van Hertog Jan I (1267 – 1294)’, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 33 (1979) 81 – 82.

¹⁰¹ *Die Brabanters alle gemeine,
Rike ende arme, groet ende kleine,
Logeren weder, ende waren blide,
Ende dancren Gode vanden stride*
– Heelu, verzen 8781 – 8784.

onder de manschappen: men vocht als broeders onder elkaar en tot de strijd gewonnen was, bleef men ‘als leeuwen’ doorvechten.¹⁰² In het heetst van de strijd bleven de Brabanders gebroederlijk en was men bewust dat de strijd enkel eensgezind gewonnen kon worden:

*Want, waer die Brabantre vernamen
Dat haer liede waren verladen,
Dien quamen si thant in staden
Soe seere, dat sijt mochten wagen.
Want si des van trouwen plagen,
Daer bi bleven si gheeert.
Sie waren oec wel ten stride geleert;
Want, die moede waren of gewont,
Si sijdden hem een corte stont,
Ende lieten andere vorwaert tien¹⁰³*

Hij schrijft: *Want men sach nie leeu, noch beeste,/Met clauwen noch met tanden driven,/Dan die met swerden ende met kniven/Die Brabantre alle hanteerden,/Eer si die plaetse daer verweerden,/Ieghen hare viande, met ghewout.*¹⁰⁴ Woeringen gaf hiermee een krachtige impuls aan het nationale en dynastieke gevoel van de Brabanders.¹⁰⁵ Jan I had immers samen met zijn volk het bondgenootschap van de graven van Gelre en Luxemburg en de aartsbisschop van Keulen verslagen door zich met *sijn coene ghelaet* voorop in de strijd te storten.¹⁰⁶ Dat was iets om trots op te zijn!

2.5 Hertog Jan I van Brabant

Voorgaand is al een beeld ontstaan van de populaire dertiende-eeuwse Brabantse hertog, maar hierna wil ik kort nog een laatste toelichting geven over de aanloop naar zijn regering en de populariteit van deze tweede zoon van Hendrik III en Aleidis. Illustratief is het volgende citaat:

¹⁰² *Want, doen men woude den hertog vellen,
En mochtent en ghene tongen tellen
Hoe eyselike dat men daer sach doven*
– Heelu, verzen 5661 – 5663.

¹⁰³ Heelu, verzen 5258 – 5267.

¹⁰⁴ Heelu, verzen 5706 – 5711.

¹⁰⁵ De Ridder, 'Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant', 79.

¹⁰⁶ Heelu, vers 7516.

*Om dien hertoge, haren heere,
Verwonderde hen allen seere;
Want riddere, ende seriante
Ghelieten alle als gygante,
Die liever sterven wouden,
Dan si in vremden lande souden
Hare heere in noode laten.*¹⁰⁷

Figuur 4 De Slag bij Woeringen verbeeld in de *Brabantse Yeesten*, ca 1440. Koninklijke Bibliotheek België, Brussel, IV 685 folio 113v-114r.

Het citaat is ontleend aan de *Rijmkroniek* en duidelijk wordt niet alleen hoe populair de Brabantse

hertog was, maar ook hoeveel bewondering men had voor de hertog, als men zonder twijfel bereid was voor hem te sterven! Hertog Jan I was een bevlogen en charmant vorst, internationaal geroemd om zijn bravoure op toernooien en zijn binnenlandse politiek. Zijn benoeming tot hertog was zoals gezegd geen vanzelfsprekendheid. Het grootste interne probleem van het hertogdom Brabant was wel de opvolgingsregeling en dit leidde meermalen tot een successiecrisis.¹⁰⁸ Aanvankelijk was de hertogstitel voor zijn broer Hendrik IV, maar die bleek zwakzinnig en werd door Aleidis succesvol van de titel ontheven na een zeer korte regeerperiode, waarna Hendrik zijn verdere leven sleet in de abdij van Saint-Etienne te Dijon. Het opbreken van de traditionele vader – oudste zoon successie door de tweede zoon de titel te geven was voor velen moeilijk te slikken. Zeker wanneer men in acht neemt dat de eerste zoon nog in leven was en (dit is discutabel) in staat om te regeren. Aleidis en de jonge hertog Jan moesten daarom in de beginjaren van zijn regering alle zeilen bijzetten om zijn bestuur te legitimeren. Het belang van de hertogelijke genealogie mag niet onderschat worden. Het is het idee om onderdeel te zijn van een lange ketting aan voorvaderen, een doorlopende verhaallijn door de geschiedenis waar zij een uniek onderdeel van uit maken. Het geloof van het volk om als trouwe onderdaan onderdeel te zijn deze familie, is wat de vorst legitimeert. Door ‘geschiedenis’ kunnen we ons identificeren met onze voorvaderen en juichen om de behaalde overwinningen of een collectief gevoel van lijden ondergaan bij traumatische herinneringen.

¹⁰⁷ Heelu, verzen 3635 – 3641.

¹⁰⁸ Godfried II sterft op 13 juni 1142 met een minderjarige zoon als opvolger: de crisis van 1142 – 1145; Hendrik III sterft 28 februari 1261 en werd opgevolgd door zijn zwakzinnige oudste zoon: de crisis van 1261 – 1267; Jan II sterft in 1312 met eveneens een minderjarige zoon als opvolger: de crisis 1312 – 1314; en ten laatste sterft de Brabantse dynastie officieel uit wanneer Jan III het leven laat op 5 december 1355, enkel zijn dochters hebben hem overleefd en een regeling wordt getroffen met Johanna en haar echtgenoot Wenclesas: de crisis van 1355 – 1356.

Heelu slaagt wonderwel in zijn missie Jan I als Brabants vorst te rechtvaardigen, zelfs internationaal werden het aanzien en de prestaties van de hertog geroemd.

Door de gehele kroniek bouwt Heelu het karakter van Jan I op volgens het ridderlijk ideaal met een heroïsche persoonlijkheid die zijn gelijke niet kent en hierbij steunt hij op de literaire voorkennis van de lezers.¹⁰⁹ De vorst zegeviert zoals enkel Achilles, Alexander de Grote en Roelant dat voorheen konden, of wellicht torende de vorst zelfs boven deze historische helden uit: *Want ic ben wel seker des,/Dat Ector, noch Achilles,/Noch Olivier, noch Roelant,/Van ridderscape metter hant/Nye hoeger daet en dreven/Die men vint van hen bescreven.*¹¹⁰ Heelu laat hiermee zien de traditionele Latijnse bronnen te kennen, maar dat hij zijn kroniek wel degelijk als een actuele historie beschouwt, bevestigt hij op meerdere plekken: *Want ic wille op die waerheit bliven;/Ede bescedenlike bescreven/Die yeesten, die ghesciет sijn.*¹¹¹ Een twintigtal pagina's later schrijft hij: *Die yeeste, ter waerheit ende tbediet; Daer en doe ic af noch toe niet;/Want God es mijn ghetuge dies/Dat ic om niemans verlies,/Noch om niemans ghewin,/Daer toe en legghe, meer noch min.*¹¹² Uiteraard moet men dan rekening houden met het feit dat Heelu, zoals vele (middeleeuwse) auteurs, de betrouwbaarheid van zijn verhaal juist wil benadrukken om de indruk te wekken dat de inhoud historisch waar is. Hage stelt in zijn proefschrift, over de functie van de rijmkroniek als historiografisch genre, dan ook terecht de vraag of het onderscheid tussen literatuur en historie in de middeleeuwen wel zo duidelijk is.¹¹³

Heelu mag dan een romantisch beeld hebben geschetst, maar de bron zelf is nog altijd van onschatbare waarde. Voor de middeleeuwse auteur was originaliteit geen probleem, men kon juist zijn kunde tonen in het overpennen van de klassiekers met het eigen onderzoek in de marges en voetnoten. Het speelse gebruik van historie en fictie door elkaar was geen onoverkomelijk probleem want de achterliggende gedachte was van geheel andere aard: de moraliteit van het verhaal moest duidelijk zijn. Dit moet enige herkenning teweeg brengen: propaganderende, moraliserende en maatschappij kritische onderwerpen blijven tot in de eenentwintigste eeuw onverminderd populair. De literaire tradities die Heelu volgt vertellen hoe gedachten en gebruiken door de eeuwen heen overleven en hoe men in de middeleeuwen hun vorst vereerde.

¹⁰⁹ Sleiderink, *De stem van de meester*, 96.

¹¹⁰ Heelu, verzen 5787 – 5794.

¹¹¹ Heelu, verzen 19 – 21.

¹¹² Heelu, verzen 49 – 54.

¹¹³ Hage, *Sonder favele, sonder lieghen*, 10 – 20, 50 – 54.

2.6 Conclusie

In de inleiding is ‘nationalisme’ opnieuw gedefinieerd: het is een collectief sentiment waar het volk zich bewust van is, een sterk besef van het ‘eigen’ territorium, een bekende en consistente ontstaansgeschiedenis, een bepaald systeem van waarden, normen en wetten, een gelegitimeerd vorst en een systeem van collectieve symbolen. De identiteitsvorming is als volgt geformuleerd: voorafgaand aan nationalistische gevoelens bestaat identiteitsvorming uit een begrip van de eigen geschiedenis en tradities, waarbij men bewust is van de continuïteit met de huidige situatie en men zich identificeert met een bepaalde groep personen en hun culturele kenmerken. Deze identificatie is het gevolg van de *longue durée* in de culturele ontwikkeling van een volk, waarbij onderlinge verbondenheid veelal emotioneel gedragen wordt. Als je de definitie van nationalisme en identiteitsvorming spiegelt aan de kroniek van Heelu, dan zijn kenmerken van beide begrippen aanwezig. Heelu heeft veel oog voor het Brabantse volk en hun loyaliteit ten opzichte van het hertogdom en zijn heerser: er is een uitdrukkelijk wij-zij gevoel. Een rechtvaardigheidsdrang onder de Brabanders om hun land en rechten te verdedigen is duidelijk zichtbaar. Voor Heelu lijkt het *wirgefüh*l van groter belang voor de notie een ‘Brabander’ te zijn dan territoriale claims. Het saamhorigheidsgevoel onder de bevolking en de loyaliteit naar de Brabantse hertogen komt duidelijk naar voren. Voor Heelu is de natie, net als voor Hobsbawn, vooral een ‘volk’, verenigd onder één hertog.

Het Brabantse gevoel wordt vooral uitgedragen door de Brabantse hertog, die als verbindende factor en symbool functioneert. Alle elementen om de dynastieke claims van de Brabantse hertogen te verstevigen worden door Heelu behandeld. De binnen- en buitenlandse dreiging wordt besproken, de *Rijmkroniek* wordt opgetekend in het Middelnederlands – hiermee spreekt Heelu de gehele Brabantse bevolking toe: de adel, de steden en de gewone man – en hij beroept zich op het rijke geslacht aan vorsten en heiligen in de genealogische lijn van Jan I, de ouderdom van het hertogdom en de internationale allure van de vorsten. De proloog onderstreept daarnaast de connectie van de Brabantse hertog met God als rechtgeaarde vorst die, zoals Mozes en de Israëlieten, de bevolking van onderdrukking en tirannie moet redden. De kroniek van Heelu voldoet aan alle gestelde kenmerken van een kroniek en formeel gericht aan Margaretha, is het een voorbeeld van het gezegde ‘ter lering en vermaak’. Met een ode aan de regering van Jan I, draagt de kroniek een expliciete boodschap aan de oppositie in het hertogdom: Brabant is een onafhankelijk hertogdom, met machtige bondgenoten en een eensgezind volk achter zijn heerser.

3

Van sabele, metten leeuwe van goude; dit teeken voerde hi al geheel – Heelu, vers 4488

Net ingelijfd in het Bourgondische Rijk was de politieke situatie in 1430 in het hertogdom Brabant precair. De strijd om legitimatie die Jan I had gevoerd werd anderhalve eeuw later nog eens dunnetjes overgedaan door Philips de Goede. In de jaren 1415 – 1445 verschijnen in en rondom Brussel een aantal kronieken die allen ingaan op de roemrijke geschiedenis van Brabant. De aanleiding voor het ontstaan van deze kronieken is nog altijd niet duidelijk. Om een antwoord te kunnen formuleren op deze vraag, zal in dit hoofdstuk eerst een blik geworpen worden op de politieke situatie in het hertogdom Brabant in de aanloop naar 1430. De Brabantse steden zijn notoir onafhankelijk en zelfbewust en Philips de Goede staat te boek als een Bourgondisch hertog die de touwtjes stevig in handen heeft en middels de diplomatieke weg tracht zo veel mogelijk grondgebied aan zijn rijk toe te voegen. Hoe verhouden deze twee partijen, elk met een geheel eigen ontwikkeling en ambitie, zich tot elkaar in de aanloop naar 1430 in hun poging een vruchtbare samenwerking te bewerkstelligen?

3.1 Politieke constellatie in de 14de en 15de eeuw

Allereerst was het politieke toneel in de veertiende eeuw een domein dat men behoedzaam moest betreden. Waar Jan I nog vriendelijke betrekkingen met Eduard van Engeland had onderhouden, zorgde paus Clemens VI voor een verandering in de Brabantse loyaliteit. Hij bood Jan III een zeer lucratief verdrag aan om de hertog aan zijn zijde en aan die van Frankrijk, met Philips van Valois aan het hoofd, te krijgen.¹¹⁴ Het verdrag van Saint-Quentin zag in 1347 het licht. Volgens dit verdrag mocht Brabant niet alleen Mechelen officieel onder zijn gezag rekenen, maar werd tevens Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, uitgehuwelijkt aan Margaretha van Brabant, de dochter van Jan III.¹¹⁵ De basis voor de latere annexatie van de zuidelijke Nederlanden onder Philips de Goede, werd hier gelegd. Het uithuwelijken van Margaretha aan de Vlaamse graaf Lodewijk zorgde weliswaar voor een

¹¹⁴ H. van Werveke, 'Brabant in het midden van de veertiende eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III (1951) 161 – 163.

¹¹⁵ Van Werveke, 'Brabant', 161 – 164.

formele verbinding tussen het hertogdom en het graafschap, maar Lodewijk was de meest wispelturige van alle vorsten in die periode. Zijn loyaliteit viel afwisselend Frankrijk, Engeland of Brabant ten deel.¹¹⁶ Toen Jan III van Brabant in 1355 stierf, liet hij drie dochters na, waarvan Johanna de hertogstitel ten deel viel. Met Johanna, getrouwd met Wenclesas, stierf de Brabantse lijn in vader-zoon successie uit en haar machtspositie was daarom erg zwak. Lodewijk van Male aarzelde niet en nog geen jaar later viel hij Brabant binnen en veroverde onder andere Brussel, Antwerpen en Mechelen. In 1357 werd de Vrede van Aat gesloten, een vredesverdrag tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Met dit verdrag bleef de hertogstitel van Johanna, maar als zij kinderloos zou sterven was de titel voor Margaretha. Margaretha van Male, dochter van Lodewijk van Male en Margaretha van Brabant, huwde Philips de Stoute, hertog van Bourgondië. Hiermee werd de erfenis van Vlaanderen bezegeld en het graafschap behoorde nu tot het Bourgondische Rijk.

Johanna van Brabant stierf in 1406, maar had de troon over Brabant en Limburg al in 1404 overgedragen aan Margaretha van Male, die ze liet beloven dat Anton haar op zou volgen als hertog.¹¹⁷ Het feitelijk gezag over beide hertogdommen lag daarmee bij Margaretha van Male. Anton volgde Johanna op, maar sneuvelde negen jaar later al bij de Slag bij Azincourt waar hij de Franse koning Karel VI steunde. Hij werd opgevolgd door zijn incompetent zoon, Jan IV. Jan IV huwde zijn achternicht Jacoba van Beieren, waardoor hij Graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen aan zijn titulatuur mocht toevoegen. Door de oplopende spanningen in het hertogdom grepen de Staten van Brabant rigoureuus in en stelden de broer van Jan IV, Philips van Saint-Pol, aan als ruwaard. Hij regeerde drie jaar voor hij overleed, maar dit bleek voldoende tijd om Philips de Goede in het Verdrag van Lier, op 3 september 1427, aan te wijzen als opvolger.¹¹⁸ Met Philips de Goede, kleinzoon van Margaretha van Male, viel het hertogdom Brabant definitief in handen van het Bourgondische Rijk.¹¹⁹

3.2 Stedelijke belangen op het spel

De Brabantse steden konden een voorbeeld nemen aan het naburige graafschap Vlaanderen, dat tegenwoordig door historici gezien wordt als de bakermat van de stedelijke opstanden. De invloed die deze Vlaamse oproeren hadden op de regio, is lastig te vatten in sociale patronen.

¹¹⁶ Van Werveke, 'Lodewijk van Male', 190 – 202.

¹¹⁷ Avonds, 'Brabant en Limburg', 456 – 457.

¹¹⁸ Robert Stein, 'Natuurlijk Philips de Goede?', in: *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250 – 1650*, Mario Damen, Louis Sicking ed. (Hilversum 2010) 21.

¹¹⁹ H. van Werveke, 'Lodewijk van Male en de eerste Bourgondiërs', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III (1951) 217 – 224.

Wim Blockmans paste hier in de jaren '70 van de vorige eeuw sociologische theorieën op toe en bespeurde de 'revolutionaire mechanismen' en de 'Great Tradition' van deze opstanden in Vlaanderen en Brabant.¹²⁰ In zijn analyse spelen invloeden zoals het collectieve bewustzijn van een strijdbaar verleden, geldingsdrang, economische tekorten en allianties tussen verschillende klassen met divergerende belangen, een grote rol.¹²¹ De oorsprong achter een revolutie ligt echter vaak bij vluchtige momenten, ontstaan uit de herinnering van de familie en de stad aan het verleden. Charles Tilly zou uiteindelijk definiëren wat wij onder opstanden verstaan: 'Collective action consists of people's acting together in pursuit of common interests. (...) results from changing combinations of interests, organization, mobilization, and opportunity'.¹²² Later zou Tilly zelfs stellen dat de Lage Landen (en dan met name Vlaanderen en Brabant) de bakermat vormen van de 'Bourgeois Revolution'.¹²³ Veel historici zien echter hiaten in het toepassen van de definitie van Tilly op de Vlaamse en Brabantse oproeren, omdat hij uit gaat van revolutionaire bewegingen. Tilly stelt dat de mobilisatie van een grote groep mensen een 'acting together in pursuit of common interests' is, maar de oproeren in de vijftiende eeuw waren niet het resultaat van een goede organisatie met een weldoordacht plan van aanpak.¹²⁴ De Vlaamse en Brabantse oproeren waren nooit gestoeld op het idee de samenleving fundamenteel te veranderen of te innoveren, maar eerder deze te herstellen in zijn oude glorie.¹²⁵ Daarnaast werden deze opstanden vooral uitgevochten tussen de burgers en het stedelijk patriciaat om medezeggenschap in het dagelijks bestuur en vanwege acute problemen zoals hongersnood of devaluatie van de munt. De hertog of graaf laveerde dan tussen beide partijen met militair of diplomatiek ingrijpen. En ten derde had de hertog ook wel degelijk baat bij het stedelijk bewustzijn: door het verlenen van privileges en de belofte van veiligheid en steun bond hij niet alleen de burgerij aan zich, maar wist hij daarmee tegelijk de stedelijke elite te ondermijnen.¹²⁶

3.2.1 De Brabantse opstandstraditie

¹²⁰ Wim Blockmans, 'Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13^e tot de 16^e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, vol. 19 (1974) 123 – 140; en Wim Blockmans, 'Alternatives to monarchical centralisation: the great tradition of revolt in Flanders and Brabant', in: *Republiken und Republikanismus in Europe der frühen Neuzeit*, ed. K. Davids, J. Lucassen (Cambridge 1995) 145 – 154.

¹²¹ Blockmans, 'Revolutionaire mechanismen', 138 – 139.

¹²² Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (Massachusetts 1978) 7.

¹²³ Charles Tilly, *European Revolutions 1492 – 1992* (Oxford 1993) 52 – 103.

¹²⁴ Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 7 – 8.

¹²⁵ Jan Dumolyn, Jelle Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', in: *Journal of medieval History*, vol. 31 (2005) 372.

¹²⁶ Dumolyn, Haemers, 'Patterns of urban rebellion', 373.

Het toneelspel van de voornoemde hertogelijke politieke schermutselingen werd met argwaan bekeken door grote Brabantse steden zoals Brussel, Leuven en Antwerpen. Sinds de Brabantse hertogen de steden vanaf de twaalfde eeuw verregaande privileges hadden verleend, ontstond er binnen de steden een beweging naar politieke representatie in de (landsheerlijk) bestuurlijke organen en controle over de eigen economische en financiële zaken. Sinds de elfde eeuw waren de steden in Vlaanderen en Brabant explosief gegroeid door sterk geïndustrialiseerde en exportgeoriënteerde handel en ontwikkelingen in de agrarische sector. De Vlaamse en Brabantse steden ontwikkelde zich tot economisch centrum dat nog eeuwen het noordwesten van Europa zou beheersen.¹²⁷ Dit was te danken aan de centrale ligging van de Vlaamse en Brabantse steden, wat hen een hub maakte in het netwerksysteem. Dit creëerde een scherp zelfbewustzijn van het eigen economische (en wereldwijde) succes in de handel. De behoeften van de vorsten, die continue strijd met elkaar voerden over territoria, strookten regelrecht met de belangen van de expanderende steden. Om de binnenlandse economie enigszins te ontzien, poogden de vorsten internationale allianties aan te gaan ten behoeve van de handel, met wisselend succes.¹²⁸

In tegenstelling tot de Vlaamse steden vonden de Brabantse steden hun verweer voornamelijk op een meer diplomatieke grond, waarbij ze privileges en concessies afdwongen op een wijze die ook nog eens rechtsgeldig was: op papier, in oorkonden en charters. Het idee van een constructie naar het model van de Italiaanse stadstaten, begon langzaam door te sijpelen in het twaalfde-eeuwse Brabant en de steden trachtten deze onafhankelijkheid in het hertogdom te bewerkstelligen.¹²⁹ Op 27 september 1312 bezegelde Jan II het Charter van Kortenberg te Leuven, waarin hij onder andere de Brabanders financiële en juridische voorrechten verleende en hij de Raad van Kortenberg instelde.¹³⁰ Hiermee gaf de hertog de Raad de bevoegdheid de hertog, zijn ambtenarenapparaat en zijn raadslieden te controleren en naar behoeven af te zetten. Het eerste punt luidde dat de hertogen en zijn erfgenamen geen beden meer zouden ontvangen, waardoor al een zware financiële last van de steden viel.¹³¹ Ook bekrachtigde de hertog al bij punt 3 dat de steden voortaan vrij waren in het uitvoeren

¹²⁷ Oscar Gelderblom, *Cities of Commerce: The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250 – 1650* (Oxford 2013) 20 – 25.

¹²⁸ Gelderblom, *Cities of Commerce*, 22 – 24.

¹²⁹ Boone, Prak, 'Rulers, patricians and burghers', 105.

¹³⁰ Jos van der Straeten, *Het Charter en de Raad van Kortenberg* (Leuven, 1952) 12. Aan de originele oorkonden van Leuven en Antwerpen hangen de zegels van de volgende steden: Leuven, Brussel, Antwerpen, 's – Hertogenbosch, Tienen en Zoutleeuw – Van Straeten, *Het Charter en de Raad*, 20 – 21.

¹³¹ Tenzij de hertog eenmalig geld nodig had voor: de ridderslag, om in het huwelijk treden of wanneer ze gevangen waren genomen – Van Straeten, *Het Charter en de Raad*, 13.

van eigen rechten en regels.¹³² Dit was een belangrijke stap voor de Brabantse steden op weg naar hun politieke en economische onafhankelijkheid – ondanks dat het verdrag al zeer snel nietig werd verklaard. De veronderstelling is nu dan ook dat de Raad overbodig was in tijden van een werkende collaboratie tussen de hertog en de steden: de standen zijn dan sterk genoeg om op eigen kracht de hertog te controleren. De Raad was vooral effectief in tijden van hertogelijke crises: in 1332, 1350, 1372.¹³³

De grote Brabantse steden verenigden zich enkele malen in een verbond in verzet tegen de hertog. Een front van sterke, onafhankelijke Brabantse steden lijkt op papier niet onoverkomelijk, zeker niet omdat de onderlinge belangen gelijkwaardig waren: veiligheid, rechtszekerheid, een verdeling van de lasten van de hertog enzovoorts.¹³⁴ Maar deze allianties kwamen weinig voor, met name door de verschillen en animositeit onderling. Op 8 maart 1355 kwam één zo'n verbond tot stand – waarbij ook de adel en de ridderschap zich aansloten op 17 mei. De Brabantse steden en vrijheden verenigden zich in het *Verbond van Brabantse Steden*, in een poging om de steden te beschermen tegen de bokkensprongen van de hertog en de willekeur van diens politiek. Illustratief voor dit succes is het jaar 1356, waarin de steden hertogin Johanna van Brabant en haar gemaal Wenclesas dwongen tot vergaande concessies met het Charter van de Blijde Inkomst, in Brussel. De handelsrelaties die de steden hadden met omliggende vorstendommen werden te vaak geschaad door wisselvallige allianties van de hertog met naburige heersers en de steden voelden zich genoodzaakt deze vroege vorm van grondwet te ontwikkelen. Met succes, want elke nieuwe Brabantse heerser was vanaf nu genoodzaakt de Blijde Inkomst te erkennen en dit proces van trouw zweren aan de Brabantse onderdanen bleef nog eeuwen in gebruik.

3.2.2 Brussel

De Brusselse burgers hadden van alle Brabantse steden de meest moeizame relatie met het stedelijk patriciaat. In 1306 werd voor het eerst melding gemaakt van de zeven Brusselse patricische geslachten: t'Serhuyghskints, t'Serroelofs, Sweerts, Sleus, Coudenberg, Steenweghe en Rodebeke.¹³⁵ De patriciërs slaagden er ondanks hardnekkige pogingen van het

¹³² *Vort selen wij, onse hojr ende onse nacomelinghe, alle onse vrie staden houden in haerre vriheiden ende rechten die si harebracht hebben, ende houden ende handelen de goede liede van den staden na drecht van elker stat, van allen dinghen, ende daerboven niet werken no laeten/werken in engheerre manieren* – Van Straeten, *Het Charter en de Raad*, 13.

¹³³ P. Avonds, 'Brabant en Limburg 1100 – 1403', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl.II. Middeleeuwen*, D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Rooda ed. (1982) 481.

¹³⁴ Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 97.

¹³⁵ R. van Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795, dl II* (Brussel 2000) 396; en Avonds, 'Brabant en Limburg', 394.

volk, telkens in het stadsbestuur vrij te houden van de gewone burger. Elke opstandige beweging werd vroegtijdig de kop in gedrukt en de leiders van de beweging gevangen of verbannen. Ondanks de dodelijke consequenties weerhield dit de burgers echter niet. Geïnspireerd door het voorbeeld van de Guldensporenslag in 1302, waarbij een duizendtal Franse ridders het jammerlijk aflegde tegen een Vlaams boeren voetvolk, komen in 1303 de burgers van Brussel succesvol in opstand.¹³⁶ De gilden eisen onder andere openstelling van het Lakengilde en de aanstelling van een *commoignemeester* en raadslieden. De triomf is helaas van korte duur. In 1306 weten de heersende patriciërs met de steun van hertog Jan II de burgers weer uit de macht te zetten. De opstand wordt bij Vilvoorde hardhandig onderdrukt, waarbij enkele tientallen wevers en vollers levend zijn begraven.¹³⁷ Enkele jaren later zorgen de onrusten van de Brabantse Successieoorlog en de inval van Lodewijk van Male opnieuw voor een wankel evenwicht in het stadsbestuur, maar dit was onvoldoende om de burgers door te laten dringen in het stadsbestuur.

In januari 1421 sloeg de vlam wederom in de pan in Brussel. Een geagiteerde Jan IV en enkele Duitse vorsten vielen Brussel binnen, nadat de Rooms Duitse keizer Sigismund in augustus 1420 toestemming had gegeven aan Diederik van Keulen om zijn rechten op Brabant en Holland te doen gelden. Brussel werd zonder veel moeite ingenomen, maar op 27 januari 1421 kwamen de ambachtsgilden in opstand en tegen alle verwachtingen in werden de buitenlandse troepen de stad weer uit gejaagd.¹³⁸ De Brusselse ambachten triomfeerden: de belangrijkste volgelingen van Jan IV werden gevangen genomen of direct terechtgesteld en Philips van Saint-Pol werd als ruwaard aangesteld. Voortaan werd Brussel geregeerd door de ambachten en de lokale oligarchie. De Staten van Brabant breidden hun macht na deze Duitse nederlaag ongekend uit – met wat hulp van Philips de Goede, puttend uit de edelen die hij met steekpenningen aan zich had gebonden – tot ze op 22 mei 1422 hun kans schoon zagen en het Nieuw Regiment doorvoerden.¹³⁹ Jan IV werd met een eed gedwongen de 28 artikelen van het Nieuw regiment te eerbiedigen. Hierbij zei hij onder andere toe dat de Staten van Brabant hun zeggenschap over de samenstelling van de hertogelijke Raad behielden, evenals hun controle op ambtenaren, rechters en de eventuele betaling van hertogelijke schulden en dat het Brabantse grondgebied behouden zou blijven.¹⁴⁰ Philips van Saint-Pol werd weer uit zijn

¹³⁶ R. Jacobs, *Een kleine geschiedenis van Brussel* (Brussel 2004) 80.

¹³⁷ Van Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen, II*, 396; en Avonds, 'Brabant en Limburg', 479.

¹³⁸ Stein, *Politiek en historiografie*, 170, 194 – 195.

¹³⁹ Stein, *Politiek en historiografie*, 198.

¹⁴⁰ Wim Blockmans, Walter Prevenier, *De Bourgondiërs: De Nederlanden op weg naar eenheid 1384 – 1530* (Amsterdam 1997) 86.

functie als ruwaard gezet en Jan IV werd weer benoemd tot hertog. 1421 markeerde voor de Brusselse ambachten de meest succesvolle opstand.

Het privilege dat verleend werd door Philips van Saint-Pol, met betrekking tot de samenstelling van het Brusselse stadsbestuur, bleef behouden. Het verleende de toezegging dat negen mannen – enkel mannen die de positie van ambachtsmeester vervullen – een consultatieve rol mochten spelen in het dagelijkse beleid van Brussel.¹⁴¹ Dit privilege werd in de zomer van dat jaar erkend en het bestuur telde nu één burgemeester, zes raadslieden en twee rentmeesters meer. Het Brusselse stadsbestuur was vanaf 1421 driedig en bestond uit: de Wet ofwel het Magistraat, de Wijde Raad en de Negen Naties. De Wijde Raad en de Negen Naties waren adviescolleges, *de facto* hadden de ambachten daarmee nog altijd geen macht en bleef het patriciaat overweldigend aanwezig in het bestuur. Gaandeweg wisten de ambachten wel hun verworven invloed uit te breiden naar een evenredige bezetting van burgers en het patriciaat in de rechtbank, ontvingen ze de helft van de mandaten in het Lakengilde en mochten ze meedenken over de militaire organisatie.¹⁴² Het Brusselse gemeen had gezegevierd in 1422 en een stem in het dagelijks bestuur verworven. De onafhankelijkheid van de stad met een bestuur waarin de sociale lagen vertegenwoordigd waren, leek nu binnen handbereik.

3.3 De Bourgondische spagaat

Philips de Goede had op politiek en strategisch vlak veel bereikt met de bokkende Lage Landen. Na de opname van Vlaanderen en Brabant in zijn hertogdom, viel de aandacht van de hertog volledig op deze gebieden. Deze sterk ontwikkelde regio's waren een welkome afwisseling en een bron van geld, in tegenstelling tot de wat secundaire regio's Nevers en Franche-Comté.¹⁴³ De hertog rustte nu de taak op de schouders de twee belangrijkste partijen naar zijn hand te zetten en te verenigen: het patriciaat in de steden en de Brabantse gewone burger. Enerzijds trachtte Philips het stedelijk patriciaat in het zadel te houden en aan zich te binden door geschenken te geven en voordelige huwelijkspolitiek te bedrijven, niet alleen tussen het patriciaat en belangrijke edelen, maar ook met familieleden uit zijn dynastie. Anderzijds moest de hertog de stedelijke belangen, en dan met name die van de (rijke) handelaren en ambachtsgilden, tegemoet komen en het vertrouwen zien te winnen van burgers die de continuïteit met de Brabantse dynastie niet zagen noch erkenden. Philips moest

¹⁴¹ Van Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, II, 399.

¹⁴² Van Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, II, 400.

¹⁴³ Samuel Mareel, *Voor vorst en stad: Rederijksliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432 – 1561)* (Amsterdam 2010) 24 – 25.

bewijzen de economie en de handel van de bloeiende steden van dienst te zijn met gunstige betalingsregelingen, veilige wegen en beveiliging van steden. In summum: Philips de Goede had een goede integratiepolitiek nodig: huwelijken en geschenken voor de lokale elite en een emotionele verbintenis voor de gewone burger met het nieuwe vorstenhuis. Brabant werd niet zomaar zonder slag op stoot overgedragen.

3.3.1 De politieke annexatie van Brabant

Op politiek gebied was Philips al ruim voor de overname van het hertogdom bezig met het verstrengelen van de Bourgondische belangen met de Brabantse elite. Robert Stein toonde in zijn proefschrift aan dat de ruime meerderheid van de raadsheren van Johanna van Brabant geldlenen ontvingen van Philips de Stoute, die overerfelijk bleken. Dit was een poging van de Bourgondiër om lokale edelen leenplichtig aan zich te maken om zo politieke verhoudingen in het buitenland gunstig te beïnvloeden.¹⁴⁴ Ruim 25 Brabantse edelen ontvingen in de periode 1384 – 1385 een geldleen, waarbij enkele van hen eveneens benoemd werden tot raadgever of kamerling.¹⁴⁵ Philips de Goede zette dit systeem voort, waardoor de politieke invloed in Brabant dus al voor het einde van de veertiende eeuw flink was gestegen. Ook stond hij Johanna militair bij in haar oorlogen met de graaf van Gelre en Philips stelde een indrukwekkende troepenmacht tot de Brabantse beschikking in 1385 – 1390 en 1397 – 1399.¹⁴⁶ Johanna stond diep in het krijt bij Philips.

Te midden van Philips' diplomatieke missies in Engeland en Frankrijk, behendig laverend tussen allianties die hem het meeste opleverden, overleed Philips van Saint-Pol in 1430 onverwacht aan een maagzweer. Philips de Goede, neef van Philips van Saint-Pol, was reeds als erfopvolger aangewezen, maar moest de steun van de Staten van Brabant nog wel affirmeren. Voor de Staten van Brabant was de keuze voor Philips met name ingegeven door het alternatief: het huis Luxemburg, de Duitse keizers. Met het kiezen tussen deze twee kwaden en een succesvol pleidooi van Philips voor de Staten van Brabant, viel al snel de keus op het Bourgondische huis, ondanks heftig verzet vanuit de Duitse keizer Sigismund. Formeel was de Brabantse hertog in leen bij de Duitse keizer, maar daar trokken de Brabantse hertogen zich niet veel van aan. Philips trad in oktober aan als hertog van Brabant, Limburg en Lotharingen zonder de keizerlijke goedkeuring. Met het verkrijgen van de Brabantse en Limburgse hertogstitel was de rust in Bourgondië echter nog altijd niet bewerkstelligd. De

¹⁴⁴ Stein, *Politiek en historiografie*, 176.

¹⁴⁵ Stein, *Politiek en historiografie*, 177.

¹⁴⁶ Stein, *De Hertog en zijn Staten*, 37.

periode 1430 – 1440 wordt ook wel de ‘critical decade’ genoemd door historici. Philips kreeg te kampen met offensieven uit het zuiden door de geagiteerde koning Karel VII van Frankrijk en uit het oosten van het Heilige Roomse Rijk door keizer Sigismund die vergelding zocht voor zijn nederlaag in de strijd om Brabant en Limburg. Philips wist dus onderwijl zijn gebied uit te breiden met Namen, Holland, Zeeland, Henegouwen, Brabant en Limburg. Om een einde te maken aan alle vijandelijkheden tekenden Bourgondië, Frankrijk en Engeland op 21 september 1435 het Verdrag van Arras.¹⁴⁷ Het verdrag was kort na de ondertekening alweer weinig waard, maar het gaf de Bourgondische hertog een adempauze in deze jaren waarin hij meermaals militair moest ingrijpen. Voor de regering van Philips de Goede waren de jaren rond 1430 op militair en diplomatiek gebied dus een zeer turbulente periode.

3.3.2 Het winnen van de Brabantse loyaliteit

Het verbinden van de onderdanen met Philips werd allereerst bewerkstelligd door een continuatie van de bestaande symboliek en tradities. Dit was aanvankelijk overigens niet zijn bedoeling, maar Philips had het in de beginjaren van zijn regering te druk met oorlogvoering in het buitenland. De Brabantse onderdanen vreesden bij de overname al voor de centralistische aanpak van de Bourgondische hertogen en waren er daarom op gebrand de Brabantse zelfstandigheid direct te benadrukken. Philips was bijgevolg genoodzaakt om eventuele verandering voorzichtig door te voeren in Brabant. Om zijn welwillendheid te tonen koos Philips er bijvoorbeeld voor Gent en Brussel te kiezen als de locatie waar zijn zonen, respectievelijk Joos en Antoon, ter wereld kwamen. Hiermee wilde Philips zijn sympathie tonen aan het Vlaamse en Brabantse volk en ter gelegenheid werden feesten en wedstrijden georganiseerd, de eerste met name voor de elite en de laatste voor het gewone volk. Voor de burgers was het een signaal dat de hertog zijn residentie in de grote Brabantse steden zou vinden.¹⁴⁸ Philips heeft eveneens getracht homogeniteit in de taal te realiseren met zijn moedertaal het Frans als *lingua franca*, maar de taalgrenzen in het rijk liepen dwars door elkaar heen en het volk trok zich weinig aan van Philips. Aan het hof lukte de omwenteling wel, daar sprak men Frans, Duits, Latijn en Nederlands. De elite nam het Frans over, maar de volkstaal Nederlands bleef terrein winnen.

¹⁴⁷ Richard Vaughan, *Philip the Good: apogee of Burgundy* (London 1970) 99.

¹⁴⁸ Mareel, *Voor vorst en stad*, 24 – 25.

Wat symboliek betreft werd Philips de Goede bij zijn Blijde Inkomst in Leuven op 5 oktober 1430 verplicht de titels en wapens van Brabant, Limburg, Lotharingen en het markgraafschap Antwerpen in zijn titulatuur te verwerken en aan te brengen op de officiële zegels.¹⁴⁹ Philips sputterde niet tegen en schikte zich in de wil van de Staten van Brabant. Voor het markgraafschap Antwerpen en het overkoepelende Lotharingen werden echter pas later de wapens ontworpen, respectievelijk in 1465 en 1439.¹⁵⁰ Om te voldoen aan de eisen van de Staten werd daarom de Brabantse gouden leeuw met rode tong en nagels op een zwart schild, als overkoepelend wapen gebruikt. De leeuw werd geplaatst in het tweede kwartier van het officiële Bourgondische wapen. Het wapen van Limburg, de rode leeuw met kroontje en gespleten staart, werd in het derde kwartier geplaatst. Het hertogdom Brabant nam dus een prominente plaats in, in het uiterlijk vertoon van de Bourgondische hertogen.

Figuur 5 Wapenschild van Philips de Goede met in het tweede kwartier het wapen van Brabant, ca 1430. In: De Vries, *Wapens van de Nederlanden*, 25.

3.3.3 Publieke spektakels

Voor de steden vormde een probleem voor het Bourgondische huis met zijn gammele monastieke claim. De steden kenmerkten zich door economisch en sociaal corporatisme en een hoge mate van onafhankelijkheid met afgebakende privileges.¹⁵¹ Met het hof van Philips overtroffen de financiën en militaire machtsmiddelen van de hertog voor het eerst sinds eeuwen de steden en waren niet meer in staat de hertog naar de hand te zetten.¹⁵² De spanningen en twisten tussen de steden – met name tussen de zeven goede steden Brussel, Leuven, Antwerpen, Tienen, Nijvel, Den Bosch en Zoutleeuw – maakten dat zij te verdeeld

¹⁴⁹ Hubert de Vries, *Wapens van de Nederlanden: De historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg* (Amsterdam 1995) 24 – 25, 83.

¹⁵⁰ De Vries, *Wapens van de Nederlanden*, 25.

¹⁵¹ Peter Arnade, 'City, State and Public Ritual in the Late-Medieval Burgundian Netherlands', in: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 39 (1997) 304.

¹⁵² Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 103.

waren voor een eensgezind front en ook dat werkte Philips in de hand.¹⁵³ Om een vruchtbare samenwerking aan te gaan moesten beide partijen een beschaafde maatschappelijke grond vinden om de spanningen aan beide zijden te ventileren. Wat beter dan de publieke sfeer opzoeken waar men achter de façade van luchtigheid en feestelijkheden, de hertog de welgevormde stedelijke publieke mening kon tonen?

Het stedelijk leven was in de voorgaande twee eeuwen al ontwikkeld tot een cultureel centrum van feestelijkheden om ‘hun zin voor waardigheid, onafhankelijkheid en sacraliteit te veruiterlijken’.¹⁵⁴ Het hof schikte zich in deze festijnen en de stadsbesturen organiseerden onder andere geboortefeesten, de Blije intrede, toernooien, banketten, stads- en vredesfeesten, parades en processies met grootse tableau vivants. De verschillende verenigingen werden daarbij gestimuleerd om aan georganiseerde wedstrijden mee te doen en zich zo goed mogelijk publiekelijk te presenteren. Hierbij ‘werd zowel het eer- als het groepsgevoel ingeschakeld’.¹⁵⁵ Het Bourgondische Rijk kreeg met deze investering in ijdel ceremonieel van Blockmans en Prevenier de titel ‘theaterstaat’. Deze benaming wordt tegenwoordig echter wat terughoudend gebruikt, omdat het overwegend een top-down benadering is.¹⁵⁶ De ontwikkeling van deze festijnen en publiekelijke manifestaties was namelijk geen noviteit van het Bourgondische Rijk, maar een traditie van stedelijke propaganda. Deze vorm van manifestatie was niet enkel bedoeld voor de directe omgeving van de stad, maar ook voor de buitenwereld, omdat deze ‘ze beschouwde als een ideaal spiegelbeeld van de economische en politieke verhoudingen’.¹⁵⁷ Het Bourgondische Rijk besloot slechts deze al bloeiende traditie vanwege zijn propaganderende kwaliteiten in te lijven. In de woorden van Arnade, ‘theatrical events became kinetic contact points in a social process of political engagement’.¹⁵⁸ De geconsolideerde interactie tussen de steden en het vorstenhuis stond de bevolking toe zich te blijven laven aan het aristocratische machtsvertoon. Onderwijl moest de visualisering van het verleden de hertog bewust maken van de verantwoordelijkheid die hij droeg, staande op de schouders van de roemrijke Brabantse dynastie.

¹⁵³ J. van Gerven, ‘De Brabantse steden: één groep? Belangentegenstellingen en –conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 81 (1998) 391.

¹⁵⁴ Blockmans, Prevenier, *De Bourgondiërs*, 91. Lees verder: Peter Arnade, *Realms of Ritual: Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Gent* (New York 1996) 2 – 6.

¹⁵⁵ Mareel, *Voor vorst en stad*, 58.

¹⁵⁶ Mario Damen, ‘Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries: a crucial link in late medieval political culture’, in: *Journal of Medieval History*, vol. 33 (2007) 235.

¹⁵⁷ Hugo Soly, ‘Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, vol. 97 (1984) 360.

¹⁵⁸ Arnade, ‘City, State and Public Ritual’, 304.

De coulante houding van Philips de Goede naar het patriciaat en de onder zijn hoede rijk geworden handelaren, vormde een bron van nieuwe inkomsten en bood een stijging op de sociale ladder voor de Brusselse gegoede burgerij: 'De protocollen van het hofleven regelden de betrekkingen van wedijverende sociale elites door te fungeren als een distributiecentrum voor inkomsten, functies, pensioenen en giften'.¹⁵⁹ Om de elite in de stad te beïnvloeden werden daarnaast toernooien en feesten gehouden. De Brusselse schepenen wilden de sympathie van de nieuwe hertog met evenveel sympathie tegemoet te treden en zetten een heus charmeoffensief in om de hertog ervan te overtuigen Brussel als residentiestad te kiezen. Zo liet het stadsbestuur onder andere het paleis op de Coudenberg verfraaien en was de magistraat makkelijk in het toekennen van giften en subsidies om de hertog te behagen. Met de regering van Philips de Goede kreeg het culturele leven in Brabant een nieuwe impuls. Te midden van de rivaliserende hoven van naburige vorstendommen, wilde Philips een nieuwe speler op het toneel van de omringende Europese grootmachten worden en van zijn hof een uniek, herkenbaar cultureel centrum maken.¹⁶⁰ Een dergelijk hof kende zijn eigen sociaal-culturele identiteit en het trok kunstenaars, musici, schrijvers en intellectuelen uit alle windstreken aan, waaronder de welbekende schilder Jan van Eyck en hofschrijver George Chastellain. Voor Brussel waren er dus duidelijke voordelen te halen als Bourgondische residentiestad: ten eerste, was het economisch voordelig, omdat het hof van de hertog als afzetmarkt diende voor goederen van de luxe ambachten. Ten tweede, omdat de hertog het stedelijk patriciaat in hun macht consolideerde en hen steunde in hun strijd tegen de stedelijke opstanden. Ten derde, zou dit Brussel het prestige en internationale aanzien opleveren, dat hoorde bij een vorstelijke hoofdstad.¹⁶¹ Onder de regering van Philips de Goede telde het hof vijf officiële paleizen: in Lille, Brussel, Brugge, Dijon en Hesdin.¹⁶² Het paleis op de Coudenberg te Brussel, zou uiteindelijk uitgroeien tot het meest bewonderde hof in Europa. Brussel moest echter geduld hebben, voor het de hertogelijke vruchten kon plukken. Pas vanaf de jaren 1450 zou Brussel de voorkeur genieten en de officiële residentiestad van Philips worden tot aan zijn dood.¹⁶³

De blijdschap van de patriciërs over de aanwezigheid van de vorst, werd echter niet altijd door het gemeen gedeeld. Kosten noch moeite werden gespaard door het stadsbestuur

¹⁵⁹ Blockmans, Prevenier, *De Bourgondiërs*, 91.

¹⁶⁰ Walter Prevenier, 'Van hertogen, burgers en minder wel-varende luyden in de glansjaren van de Bourgondische Nederlanden', in: *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum*, F. Balk-Smit Duyzentkunst, Th. Hermans, P. de Klein ed. (1988) 371.

¹⁶¹ Mareel, *Voor vorst en stad*, 146.

¹⁶² Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (London 1975) 95.

¹⁶³ Vaughan, *Philip the Good*, 136.

om de hertog in Brussel te houden, een inspanning waar het volk economisch noch sociaal nauwelijks iets van terug zag. Zo werd in 1440 bijvoorbeeld, op volledige kosten van de stad, het park bij de Coudenberg uitgebreid en in 1444 werd een tweede vleugel gebouwd aan het stadhuis.¹⁶⁴ Slechts een klein deel van de gemeenschap zou profijt hebben van de inspanningen, de gewone burger betaalde slechts de accijnzen. Philips had een hoge hand in de keuze van schepenen en zodoende stelden zij veel van de stadsgelden ter beschikking voor zijn politieke campagnes. Dit resulteerde onder andere in het stil leggen van de werkzaamheden aan de vestingwerken en het onderhoud van wegen.¹⁶⁵ De stad was verantwoordelijk voor de bevoorrading en het huishouden van het personeel van de hertog. Het personeel van Philips de Goede telde in 1433 309 personen en het wordt geschat dat het personeelsbestand op kon lopen tot 1000 mannen en vrouwen.¹⁶⁶ Het onderhoud van de hofhouding en menagerie in Brussel (waaronder een gekooide leeuw op het binnenhof), de inspanningen die de hertog leverden om recreatieve evenementen voor zijn edelen op te zetten (jachtpartijen, toernooien) en de almaar voortslepende oorlogen waren een financiële molensteen.¹⁶⁷ Deze gigantisch oplopende kosten zorgden voor groeiende sociale spanningen in Brussel.

Veel van het middeleeuwse ritueel is niet zozeer gestoeld op intellectuele participatie, maar meer op het visualiseren van de boodschap om direct het gewenste gedrag uit te lokken, een sociale norm te stellen of het concept tot aanpassing voor te stellen, of een emotie op te wekken.¹⁶⁸ Dit heeft tot doel een 'loss of ego', waarbij de gemeenschap als één opereert en het groepsbelang voorop wordt gesteld.¹⁶⁹ De Engelse bisschop Pecock van Chichester schreef in 1450 nog dat van de vijf zintuigen, het 'zien' superieur is: 'image, imagination, and memory is specifically evoked'.¹⁷⁰ Kerkelijke processies met hun uiterlijk vertoon en het rondragen van heiligen beelden zoals op Palmzondag en Goede Vrijdag, dienden binnen de middeleeuwse gemeenschap als rituelen die het individu ontstijgen en beoogden bepaalde

¹⁶⁴ Astrid Houthuys, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de Brabantse Yeesten, boek VI (vijftiende eeuw)* (Hilversum 2009) 23 – 25.

¹⁶⁵ Van Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen, II*, 401.

¹⁶⁶ Vaughan, *Philip the Good*, 140.

¹⁶⁷ Vaughan, *Philip the Good*, 145; en Stein, *De Hertog en zijn staten*, 90 – 91.

¹⁶⁸ C. Clifford Flanigan, 'Medieval Liturgical Processions in Semiotic and Cultural Perspective', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 44 – 45.

¹⁶⁹ Flanigan, 'Medieval Liturgical Processions', 45.

¹⁷⁰ Theodore K. Lerud, 'Quick Images: Memory and the English Corpus Christi Drama', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 222 – 223.

emoties op te roepen. Gilde processies veruiterlijkten de structuur en de hiërarchie in de samenleving. De parades lieten simpel doch doeltreffend de rollen en connecties van de stedelingen onderling zien, ze waren: ‘(...) especially well-suited to convey the structure of authority in a community’.¹⁷¹ Ook banketten en heilige processies waren een mogelijkheid voor de parochie of een gilde om het volk te betrekken bij de mis voor een patroonheilige en het organiseren van een open banket: ‘(...) as a public representation of their corporate identity’.¹⁷² De publieke ruimten in de stad waren dan ook bij uitstek de plaats waar het volk de impuls gaf tot een unieke, stedelijke dynamiek en de representatie daarvan geheel zelf verzorgde. Deze vorming van identiteiten in de stedelijke publieke ruimte was cruciaal voor het ontstaan van de stedelijke cultuur. In de woorden Anne-Laure van Buaene: ‘The concept of public space evokes the dialectical relationship between, on the one hand, the material reality of cities and, on the other hand, the symbolic practices that infuse this material reality with meaning’.¹⁷³ Zij gaat in op de vroegmoderne tijd, maar deze elementen zien wij allemaal terug in de Bourgondische tijd. Inhakend op het overbrengen van boodschappen in visuele vorm, schonken de vorsten ‘glasramen, schilderijen, sculpturen en wandtapijten’, waarin de vorst verheerlijkt werd en gepresenteerd werd als een goed, christelijk vorst, aan publieke gebouwen zoals kathedralen en kerken.¹⁷⁴ Onder de indruk van de beelden kon de geïmponeerde voorbijganger de boodschap direct mondeling overbrengen. Hugo Soly legt grote nadruk op deze ‘informatie- en propagandacampagnes’ waardoor ook de lagere sociale klassen in de samenleving positief beïnvloed konden worden.

Niettemin stonden deze publieke spektakels eveneens ten dienste van de stedelingen. Deze ogenschijnlijk holle feestelijkheden waar het volk slechts danst en drinkt, herbergen zeer veel ritueel. Vooral omdat de stedelingen onder directe leiding van het stadsbestuur, zelf een grote rol speelden in het opzetten en bekostigen van deze spektakels.¹⁷⁵ De gehele stad werd in algehele staat van paraatheid gebracht en dit vereiste de medewerking van de stedelingen en de gilden. Voor de stad en de hertog was het van belang een goede indruk achter te laten wanneer de laatste zijn intrede deed: ‘The city, highly decorated and beautified, hoped to cast

¹⁷¹ Kathleen Ashley, ‘Introduction: the Moving Subjects of Processional Performance’, in: *Moving Subjects: the Processional Performance in the Middle ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüsken ed. (Amsterdam 2001) 9.

¹⁷² Ashley, ‘Introduction’, 9.

¹⁷³ Anne-Laure van Buaene, ‘“A wonderfull tryumfe, for the wynnyng of a pryse”’: Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Networks in the Southern Low Countries, ca. 1450 – 1650’, in: *Renaissance Quarterly*, vol. 59 (2006) 378.

¹⁷⁴ Soly, ‘Plechtige intochten’, 341.

¹⁷⁵ Margit Thøfner, ‘Willingly We follow a Gentle Leader...’: Joyous Entries into Antwerp’, in: *The Dynastic centre and the Provinces: Agents and Interactions*, Jeroen Duindam, Sabine Dabringhaus ed. (Leiden 2014) 185.

an image of itself that would demonstrate not only its own qualities, but also its ideal aspirations. Every organised action in the performance of the ceremony, (...) bore the dual imprint'.¹⁷⁶ De verschijning van de hertog was op eenzelfde manier een ten toonstelling van het rijk en zijn persoon, als een model voor het verleden en de belofte voor de toekomst. De nadruk werd gelegd op publiek spektakel om de band wederzijds te visualiseren en het geven van giften, zoals luxegoederen (zilverwaren, eten, wijn en paarden) als geschenk aan de hertog en het uitdelen van kleingeld door de hertog aan het volk. Voor het geven van giften en het consolideren van de samenwerking, moet de stad een idee hebben van de eigen sociaal-culturele identiteit. Echter gaan veel hedendaagse onderzoeken uit van deze publieke vieringen als 'essential elitist'. Vooral omdat de spektakels de sociale segregatie in de stad benadrukken, maar er zijn simpelweg de bronnen niet om de daadwerkelijk participatie aan de dag door de onderste lagen van de bevolking te onderzoeken. Toch gaat er dus een enorme participatie van het volk achter schuil – los van het verzorgen en bekostigen van de empirische traktaties. De publieke representatie blijft echter in essentie een stedelijke inspanning door alle sociale lagen. Deze voornamelijk top-down gerichte studies worden nu herzien.¹⁷⁷

In de hectische middeleeuwse wereld, functioneerden met name de Blijde Inkomsten in Brabant als een middel om orde in de chaos te scheppen en om het streven naar stabiliteit te verwezenlijken in het machtsvacuüm dat ontstond wanneer de heerser kwam te overlijden en zijn opvolger de eed aflegt. Al het middeleeuws ritueel kwam bijeen om bij het volk een blijvende herinnering achter te laten: het was de visualisatie van een politiek contract waarvan de gehele stad getuige was en men hoorde de wederzijdse eed van trouw. Het samensmelten van de twee werelden – enerzijds de Brabanders, anderzijds de Bourgondische hertog – gaf ruimte tot dialoog. Deze dialoog werd echter wel voor een deel dichtgetimmerd door de steden met het aansporen van de hertog om de Blijde Inkomst te ondertekenen: 'The political function of the oath taken at the First Entry was to acknowledge and uphold the established structures of the political institution: the rights, privileges, and customs of each era'.¹⁷⁸ De Blijde Inkomsten fungeerden dus als legitimering van de nieuwe hertog en het uitspreken van de wensen van de onderdanen. De politieke symboliek achter het gebruik van historische gebeurtenissen en religieuze voorstellingen werd steeds meer onderstreept. Op deze manier

¹⁷⁶ Jesse D. Hurlbut, 'The Duke's First Entry: Burgundian Inauguration and Gift', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 164.

¹⁷⁷ Zie bijvoorbeeld de bundels: Kathleen Ashley, Wim Hüskens (2001); en Jeroen Duindam, Sabine Dabringhaus (2014)

¹⁷⁸ Hurlbut, 'The Duke's First Entry', 157.

peperde het ceremonieel de nieuwe hertog nog eens in dat hij nu regeerde over een gemeenschap met eeuwenoude waarden en normen, een volk doordrongen van haar eigen geschiedenis, legenden en mythen.

3.4 Het nieuwe speelveld gevormd

Met het verslaan van de Keulse bisschop en de graven van Gelre en Luxemburg in 1294, lagen de verhoudingen in het vroege Europa ineens geheel anders. Het kleine Brabantse hertogdom had een bondgenootschap van grootmachten verslagen! Deze uitkomst had men vooraf niet kunnen voorspellen, maar het gaf het Brabantse volk in de nasleep een grote dosis zelfvertrouwen. Voldoende om in de daaropvolgende jaren de hertogen te binden in verdragen en charters om de stedelijke autonomie te consolideren. Dat Brabant zo geterroriseerd werd door naburige vorstendommen tussen 1283 – 1288 en het succesverhaal van de jonge hertog die bij Woeringen glorieus de strijd had gewonnen, zou nog lang na resoneren. Deze duw richting een wij-zij gevoel kan een hoop oorzaken hebben. Guibernau omschrijft het als volgt: ‘suffering caused by war, invasion, natural disasters and terrorism, as well as the belief, real or imagined, in the exclusion, discrimination and oppression endured by the nation, contribute to developing a sense of community’.¹⁷⁹ De triomf van de Brabanders bij Woeringen was een dergelijk geval van identificatie met het hertogdom, een sterk gevoel van het ‘Brabander zijn’ werd aangewakkerd in de lange Limburgse Successieoorlog.

Tegen 1430 waren er nieuwe spelers op het Brabantse toneel: de van Franse origine Bourgondische hertog Philips de Goede en de grote Brabantse steden met hun stadsbestuur, de elite en de onderdanen. Aan de randen van het rijk cirkelden de Franse koning, de Engelse koning en de Duitse keizer als de belangrijkste opponenten. De verstandhouding tussen Philips en zijn nieuwe onderdanen werd in den beginne teweeggebracht door de overtuiging van de Bourgondische hertog dat de Brabanders met zijden handschoenen moesten worden aangepakt. Voor een trotste Brabantse stad was het voor Brussel enerzijds van belang de hertog in te palmen, anderzijds stond zij wantrouwig tegenover deze Franse prins voor de Brabantse identiteit met zijn rijke geschiedenis aan glorieuze heersers, het Brabantse grondgebied en een relatief eensgezind Brabants volk. Een dergelijke tweestrijd gaf ruimte aan een schuifelend toegeven aan de Bourgondische hertog. Zagen de Brabanders in dat een herziening van ‘Brabant’ nodig was? De vraag rest dan of Brabant haar identiteit gaat hervormen of wordt enkel de Bourgondische lijn moeizaam in de bestaande traditie gepast?

¹⁷⁹ Guibernau, *Identity of Nations*, 19.

Het devies geven en nemen is hier ten eerste van toepassing: de diverse verkregen rechten wilde men behouden, maar meedoen met de luisterrijke Bourgondische hofcultuur was eveneens aantrekkelijk voor Brussel. Deze spanningen gaven ruimte voor enkele kronieken om de geschiedenis niet alleen te onderzoeken, maar deze ook te gebruiken als onderhandelingspositie. Identiteiten fluctueren en de publieke rituelen en tradities waren een manier om niet alleen de tradities te bevestigen, maar ook om te laten zien dat verandering mogelijk is. In het volgende hoofdstuk wordt verder bestudeerd hoe Brussel deze kronieken in gaat zetten in haar identiteitsvorming en nationalisme, met in de hoofdrol de *Rijmkroniek van Jan van Heelu*.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat er een continue strijd wordt gevoerd op bovenlokaal en lokaal niveau om onafhankelijkheid en het afbakenen van de wederzijdse rechten. Vanaf 1430 trachtte Philips zijn rechten als hertog van Bourgondië op de nieuwe territoria te consolideren, maar hij stuitte op verzet van de zelfbewuste steden die streden om het behoud van hun eigen identiteit, met Brussel als eeuwenoude residentiestad voorop. Brussel had in toenemende mate een machtspositie opgeëist (en verworven) binnen de binnenlandse (en soms ook buitenlandse) politiek en liet zich niet zonder slag of stoot aan de kant zetten. De stedelingen waren intern ook zeer verdeeld en derhalve trachtten de magistraat en Philips middels parades, processies en dergelijke feesten een grond van samenwerking te vinden en het volk te verenigen. Als laatste redmiddel konden de ambachtsgilden, naar het voorbeeld van de Vlamingen, in opstand komen, maar dit kwam in de periode 1430 – 1440 niet voor in Brussel.

Brabant, met Brussel en de Staten van Brabant voorop, was voorzichtig met het accepteren van de Franse vorst als Brabants hertog. Door in de beginjaren de teugels in Brabant niet direct aan te halen – niet in de laatste plaats omdat de Bourgondische hertog in een militaire vierhoeksverhouding verwickeld was geraakt met Engeland, Frankrijk en het Roomse Rijk en elders het slagveld betrad – creëerde Philips in elk geval een hoop ruimte voor de Brussel om een politiek van Brabantse propaganda te ontwikkelen die evenwel toch de Bourgondische regering steunde. In Brussel werd het Brabantse verleden proactief ingezet om middels visuele spektakels het volk te betrekken bij haar geschiedenis en een gedeeld idee van de Brabantse identiteit te verspreiden zoals deze in eerste plaats geformuleerd was door de elite.

4

Soe groote daet, op enen dach, als men voor Woeronc vallen sach – Heelu, vers 3939

De zenit van de dertiende en veertiende eeuw was met het overlijden van de kinderloze hertogin Johanna definitief voorbij. Met de komst van de Bourgondische hertogen werd de Brabantse dynastie doorbroken en dit bleek de grootste kloof om te overwinnen voor Philips de Goede. Philips hield graag zelf de touwtjes in handen en voor een efficiënt bestuur over de domeinen was een zekere vorm van centralisatie noodzakelijk. De Brabanders, op hun beurt, zochten naar een bevestiging dat de Brabantse mentaliteit niet verloren was gegaan met de annexatie. Het Brusselse stadsbestuur liet enkele kronieken vervaardigen in de periode 1514 – 1445, waaronder een afschrift van Heelu. Waarom vraagt het stadsbestuur een afschrift van de kroniek van Heelu, als onderdeel van zes andere kronieken, in de periode 1415 – 1445? Om tot een antwoord te komen zal ik eerst kort de zes kronieken bespreken die ontstaan tussen 1415 – 1445 in Brussel, alvorens verder in te gaan op de plaatsing van Heelu in de Brabantse herinneringscultuur en de bescherming van het Brabantse erfgoed onder Philips de Goede.

4.1 De Brusselse kronieken van 1415 – 1445

Het Brusselse stadsbestuur was er op gebrand om het volk de positieve zijde van het Bourgondische Rijk te tonen. De nadruk werd door het stadsbestuur dan ook gelegd op het belang van de dynastie voor de stad en de eeuwenoude verbondenheid van Brussel met de dynastie. De kronieken die ontstonden in de Bourgondische hoofdstad kunnen gezien worden als een pacificatie tussen het gemeen, de elite en de vorst, doordat ze alle lagen in de samenleving aanspreken. Heelu's kroniek wordt door De Ridder bestempeld als een manier om de stedelijke burgerij aan te spreken waar: '(...) het samenhorigheidsgevoel het sterkst tot uiting was gekomen'.¹⁸⁰ De Brusselse kronieken zijn evenzeer een poging tot het verenigen van het Brabantse volk in de geschiedenis van Brabant, al is de reikwijdte van het geschreven woord door de verschillende sociale lagen van de bevolking allicht beperkt. Zoals gezegd vond in de vijftiende eeuw een herleving plaats van de Brabantse historiografische traditie wanneer tussen 1415 – 1445 zes kronieken geschreven worden, met als onderwerp de

¹⁸⁰ De Ridder, 'Dynastiek en nationaal gevoel', 80.

herkomst en identiteit van Brabant. De openingszet wordt gedaan door Hennen van Merchtenen met zijn *Cornicke van Brabant* (1415). In 1425 volgt Petrus de Thimo met *Brabantiae Historia Diplomatiae* en enkele jaren later Emond de Dynter met de *Chronica ducum Lotharingiae et Brabantiae* (1445). Boek VI en VII ofwel de *Voortzetting*, het vervolg op Boendale's *Brabantse Yeesten*, werden tussen 1432 en 1441 geschreven. In dit rijtje werd in 1440 dus het afschrift van Heelu toegevoegd, vervaardigd door Van den Damme, die ook het afschrift van de *Brabantse Yeesten* voor de stad maakte. De kronieken zijn te rekenen tot stedelijke of regionale kronieken, waarbij zij allen een sterk dynastieke inslag vertonen. Ik zal eerst een korte introductie geven van de schrijvers en hun werken, alvorens ik verder in zal gaan op Heelu en boek VI en VII van de *Voortzetting*.

Hennen van Merchteren was een telg uit het Brussels patriciërs geslacht Meerte en in dienst bij hertog Anton van Bourgondië, aan wie hij in 1415 zijn kroniek cadeau schonk. De *Cornicke* is een genealogie van de Brabantse vorsten: 'om Anton te laten kennismaken met de rijke geschiedenis van het hertogdom, waarbij hij expliciet aantekent dat de vorst zich laat inspireren door de regering van zijn Brabantse voorouders'.¹⁸¹ Petrus de Thimo was stadspensionaris van Brussel in de periode 1424 – 1474. Als de belangrijkste stedelijk ambtenaar was hij eveneens juridisch vertegenwoordiger van Brussel bij dagvaarten met de andere Brabantse steden en de Staten van Brabant.¹⁸² Zijn *Historia* gaat in op de illustere afstamming van de Brabantse hertogen en de territoriale continuïteit van het domein van de Brabanders die: 'sinds mensenheugenis regeerde over de streek gelegen tussen de Schelde en Rijn'.¹⁸³ Tevens zou De Thimo degene zijn geweest die de anonieme dichter van de *Voortzetting* opdracht gaf tot het schrijven. Tussen 1432 en 1441 zagen boek VI en boek VII van de *Brabantse Yeesten*, gedicht door een anonieme dichter in het Brusselse Zoniënwoud, het licht. Deze werken worden wel aangeduid als de *Voortzetting*. Later zou Van den Damme ook van het hele corpus van de *Brabantse Yeesten* een afschrift maken voor de stad Brussel. Remco Sleiderink identificeerde de dichter van boek VI en VII, na een voorbereidende verkenning door Robert Stein in zijn proefschrift, met hofkapelaan Weinken van Cotthem.¹⁸⁴ Ten laatste staat Emond de Dynter enigszins afzijdig van de voornoemde auteurs. De Dynter was secretaris van Philips de Goede en hij schreef in diens emplooi de *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum*, tussen 1443 –

¹⁸¹ Sleiderink, *De Stem van de Meester*, 145 – 146.

¹⁸² Robert Stein, 'De identiteiten van een pensionaris. Het hertogdom Brabant van Petrus de Thimo', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, R. Jansen-Sieben, M. Liebert, A. Vanrie ed. (2012) 61 – 62; en Uytven, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen, II*, 427.

¹⁸³ Stein, 'De identiteiten van een pensionaris', 69.

¹⁸⁴ Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, 45 – 50.

1446.¹⁸⁵ De Dynter legt grote nadruk op de periode 1406 – 1430, de periode dat de Brabantse dynastie opgenomen werd in de Bourgondische unie.¹⁸⁶ De kroniek was bedoeld om de opvolging van Philips op Jan IV te versoepelen, immers maakten continuïteit in de genealogische lijn de aanspraak op de vorstentitel aannemelijk voor de middeleeuwse samenleving. De werken van De Dynter, De Thimo en de *Brabantse Yeesten* vertonen alle drie een sterk reditus-motief – de overtuiging dat de Brabantse hertogen rechtstreek afstammen van de Karolingische dynastie – en in deze dynastieke lijn werden de Bourgondische hertogen ingepast. De Dynter wist daarbij de genealogische lijn van de Bourgondische afstamming naadloos over te laten gaan in de Brabantse, als een zijtak van de familie.

Marco Mostert stelt treffend: ‘Iedere middeleeuwse groep presenteerde zich door middel van een geformaliseerde herinnering aan een gemeenschappelijk verleden, dat kon worden opgeroepen door geritualiseerde opvoeringen waarin dat verleden gepresenteerd werd’.¹⁸⁷ Geritualiseerde opvoeringen zijn dan bijvoorbeeld symbolen (wapenschilden, vlaggen), de associatie met een bepaalde plaats of beelden. Orale tradities zijn flexibel en kunnen naar gelang de situatie licht verschillen. Kronieken zijn het beste voorbeeld van een blijvende en geformaliseerde herinnering aan significante perioden in de geschiedenis. Door verschriftelijking wordt verbale communicatie onttrokken aan verandering en aanpassing en wordt het vastgelegd als een tastbare representatie van een bepaalde groep. De middeleeuwse auteurs waren zich ook scherp bewust van de verschillende ‘volken’ of ‘naties’ en categoriseerden de verschillende groepen mensen op basis van hun persoonlijke kenmerken zoals uiterlijk, gewoontes, levensstijl, temperament; maar ook op externe factoren zoals het klimaat en de leefomgeving.¹⁸⁸ Deze distantiëring door het creëren van een wij-zij gevoel komt het sterkst naar voren in kronieken geënt op legitimering en het beschrijven van de geschiedenis. Het zelfbewustzijn dat voortkwam uit de 1415 – 1445 kronieken in de vijftiende eeuw was een combinatie van veel van de voornoemde elementen. De inhoud van de 1415 – 1445 kronieken was viervoudig:

1. De geschiedenis: de historische situatie van het hertogdom wordt uit de doeken gedaan.
2. De dynastie en de politiek: de kronieken geven een inzage in de Brabantse politiek, met aan het roer de door het volk en de Staten bekrachtigde Brabantse hertog.

¹⁸⁵ Stein, *Politiek en historiografie*, 60.

¹⁸⁶ Stein, *Politiek en historiografie*, 59.

¹⁸⁷ Mostert, ‘Lezen, schrijven en geletterdheid’, 20 – 22.

¹⁸⁸ Davies, ‘The Peoples. I’, 6 – 7.

3. De loyaliteit en eensgezindheid van het volk

4. Brussel: als bemiddelaar tussen de hertog en het volk in de functie als residentiestad.

Hierbij voegde De Dynter, als persoonlijke secretaris van de nieuwbakken hertog, nog een vijfde element toe en dat is de legitimering van het Bourgondische huis. Wanneer je de *Rijmkroniek* van Jan van Heelu naast dit rijtje legt, lijkt het een vreemde eend in de bijt. Toch verenigt met name deze kroniek de elementen waar de Brabanders trots op zijn: een geliefde heerser die zijn territorium en onderdanen beschermt tegen aanvallen van buiten en hierbij eervol en naar het model van een ideale ridder handelt. Met het krachtdadige optreden van Jan I bij Woeringen wilde Heelu een beeld oproepen waar de hele bevolking zich achter kon scharen.

4.2 Het testamentaire karakter van Heelu

Het stadsbestuur was actief in het laten vastleggen van de Brabantse geschiedenis in enkele omvangrijke werken en blies daarmee de Brabantse historiografische traditie nieuw leven in. Het stadsbestuur is er blijkbaar mee bezig welk imago ze uit dragen naar de buitenwereld en dat de keuze hierbij ook viel op een afschrift van Heelu is opmerkelijk. Heelu voldoet niet aan de geijkte Brabantse historiografische tradities door het incorporeren van de vorstelijke genealogische lijn van de Brabantse hertogen om op deze wijze de geschiedenis te vertellen. Hierbij fungeerden kronieken eveneens als bewijs van op schrift gestelde afspraken en gewoonten. In Brabant is er een lange traditie in het nauwkeurig vastleggen en definiëren van de relatie van de vorst met de onderdanen. Zo staan de testamenten van Hendrik II (1248), Hendrik III (1261), het Charter van Kortenberg (1312) en de Waalse Charters van Jan III (1314) bekend als een vroege vorm van constitutie waarbij de vorst belangrijke privileges toezei aan de steden. Later zouden deze overeenkomsten nog verder geformaliseerd worden in de Blijde Inkomsten. De Brabanders poogden in deze formele contracten onder andere de grenzen in de juridische instellingen af te bakenen. In het Charter van Kortenberg werd bepaald dat enkel geboren en getogen Brabanders bijvoorbeeld zitting mochten nemen in de hertogelijke raad en vanaf 1430 werd dit ook vastgelegd voor de functie van rechter en rentmeester. Deze scherpe afbakening van het Brabantse wij-zij gevoel en het levend houden van de geschiedenis werd door de steden actief gesteund. In het jaar dat de strijd los barstte tussen de Staten en Jan IV (1421), gaf de stad Leuven opdracht een toneelstuk te schrijven over de Slag bij Woeringen. Dit militaire hoogtepunt in de geschiedenis van Brabant versus de ruzie met de heersende hertog Jan IV kan geen toeval zijn.

Van de zes werken zijn vooral de kronieken van Cotthem en van Heelu zeer nadrukkelijk nationalistische werken. Met name de werken van Cotthem zijn gevoelig voor de legitimering van de Bourgondische hertog als nieuwe hertog van Brabant. In boek VI werden de Brabantse hertogen door Cotthem ontzien in hun regering, ondanks hun continue financiële wanbeleid bijvoorbeeld.¹⁸⁹ Dit geeft treffend de loyaliteit aan de Brabantse heersers weer. In boek VII kiest hij daarna nadrukkelijk de kant van de Brabantse bevolking, wanneer hij de erbarmelijke regering van de Franse telgen Antoon en diens zonen rigoureuus afwijst.¹⁹⁰ Vooral boek VII ademt kritiek op de regering van het Franse huis, beginnende bij Antoon. Cotthem beschouwt nu de Staten van Brabant als de verpersoonlijking van de Brabantse waarden.¹⁹¹ Het hele corpus van de *Brabantse Yeesten* was gericht op de Brabantse hertogen en de bevolking, gecombineerd met de stad Brussel. De kronieken fungeren als herinnering aan Philips dat hij niet tot de Brabantse dynastie behoort en om in dezelfde vaart het volk te overtuigen van diens gedeelde geschiedenis. Philips moest zijn competentie als nieuwe Brabantse hertog bewijzen. De *Voortzetting* had daarom, in de woorden van Stein, als centraal thema een ‘dynastiek getoonzet nationalisme’.¹⁹² Toch is Heelu wellicht het beste voorbeeld van een dergelijk dynastiek nationalisme met zijn epos over publiekslieveling Jan I, die regeerde met tevreden consent van zijn onderdanen en de Staten van Brabant. Het Bourgondische huis was een vreemdeling en fungeerde slechts als dienaar voor de belangen van het Brabantse volk, dit in tegenstelling tot de Brabantse hertogen die een natuurlijke band hadden met de onderdanen. Met de boeken van Cotthem en Heelu waren er dus drie van de zes werken, die ontstaan zijn tussen 1415 – 1445, nationalistisch ingesteld. Brussel beschikte nu over werken die specifiek op de legitimatie en verheerlijking van de regering van de Brabantse hertogen ingingen als reactie tegen de Bourgondische dynastie. Om specifiek deze werken aan te vragen, moest de magistraat van Brussel een idee hebben van de Brabantse bovenlokale identiteit. De definitie van Guibernau voor een staat, zoals geformuleerd in de inleiding van deze scriptie, sluit direct hier op aan: ‘[a] human group conscious of forming a community, sharing a common culture, attached to a clearly demarcated territory, having a common past and a common project for the future and claiming the right to rule itself’.¹⁹³ Ondanks dat de aanwezigheid van het Bourgondische hof zeer goed was voor de lokale economie en de sociale status van de Brusselse elite, verkeerde de magistraat dus in

¹⁸⁹ Stein, *Politiek en historiografie*, 258 – 259.

¹⁹⁰ Stein, *Politiek en historiografie*, 259 – 260.

¹⁹¹ Stein, *Politiek en historiografie*, 271.

¹⁹² Stein, *Politiek en historiografie*, 294.

¹⁹³ Guibernau, *Nations without States*, 13 – 14.

tweestrijd. Zij lieten de kronieken vervaardigen als reactie op Philips' regering en om hem de visie van de Brusselse elite over een Brabantse identiteit te tonen door middel van de geschiedenis, maar wellicht ook om hem een kans te geven de geschiedenis te leren en een goed Brabants vorst te worden naar het voorbeeld van de Brabantse dynastie. Elk domein in het Bourgondische Rijk had zijn eigen geschiedenis en tradities en deze verschillen waren voor iedereen zichtbaar. Binnen het Bourgondische Rijk, als zijnde een *composite monarchy*, is het allicht een goed idee geweest van de magistraat om in zes delen een algemeen idee te produceren van een effectieve regering over het hertogdom.

4.3 Het stadsbestuur van Brussel

Het geïntendeerde publiek van de kronieken zal in de eerste plaats de magistraat zijn geweest. Zij gaven de opdracht tot het schrijven van de kronieken. Heelu stelt zijn tekst op in het Middelnederlands wat de tekst eveneens toegankelijk maakt voor de adel en de burgerij. Heelu kon hiermee een breed Brabants publiek bereiken. Wie de bron echter gelezen heeft zullen we nooit weten. Het stadsbestuur had in elk geval toegang tot de kronieken: getuigen de roestsporen zou onder andere de *Voortzetting* ter inzage aan een ketting hebben gelegen in het stadhuis. De werken werden ingezien door de magistraat, maar het lijkt aannemelijk dat zij niet de enige lezers zijn geweest. De uitvoerige dateringen in de tekst en de namen van zittende schepenen is voor hen bijvoorbeeld niet relevant. Het toevoegen van dateringen in de tekst en akten uit de stedelijke administratie veronderstellen dat de auteur(s) geen diplomatische kennis verwachten van de lezer.¹⁹⁴ Het optekenen van de kronieken in de volkstaal betekende een vergroting van het bereik en sloot aan bij de behoefte van de geletterde sociale klassen meer literaire en historische teksten te lezen. De auteurs van de kronieken stonden daarnaast sympathiek tegenover Brussel en konden ambtshalve veel details uit het bestuurlijk en het sociale leven geven. Deze aandacht voor de politieke ordening van Brussel kunnen we vinden in De Thimo, De Dynter en Cotthem. Wanneer Heinricus van den Damme in 1444 de kopieën vervaardigt van de *Brabantse Yeesten* draagt hij deze zelfs op aan de stad Brussel.¹⁹⁵ Deze sympathie voor Brussel zal de werken bijkomend aantrekkelijk hebben gemaakt voor de adel en wellicht de gegoede burgerij. Volgens Stein was het bereik inderdaad groter en bestond het publiek uit 'een brede laag van de Brusselse bevolking en niet slechts uit de magistraat'.¹⁹⁶ Houthuys en Hage sluiten zich hier bij aan en stellen dat de

¹⁹⁴ Stein, *Politiek en historiografie*, 156 – 157.

¹⁹⁵ Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, 29.

¹⁹⁶ Stein, *Politiek en historiografie*, 164.

kronieken ook zeker waren doorgedrongen tot het hofleven. De kronieken bespreken allen de genealogie van de Brabantse hertogen en diens historische territoriale bezittingen en functioneren daarmee als voluptueuze geschiedenisboeken van Brabant. Boeken waarin Brussel prominent als hoofdstad fungeert. De intentie van het stadsbestuur om de Bourgondische hertog aan de stad te binden en de legitimering van Philips door De Dynter in zijn *Chronica*, zorgt volgens Hage voor een hoofs lezerspubliek.¹⁹⁷ In 1444 werd door Philips de Goede een Franse versie van de kroniek van De Dynter besteld.

Waarom laat het Brusselse stadsbestuur de *Rijmkroniek* kopiëren? Zou het zijn om Philips nog eens in de neus te wrijven dat de Brabanders willen dat hij hen respecteert? Brussel dwong Philips al in zijn Blijde Inkomst het wapen van Brabant op te nemen in zijn wapenschild en de titel op te nemen in zijn titulatuur. Wat voegt de *Rijmkroniek* dan nog toe? Het antwoord ligt in mijn ogen bij Heelu die de kroniek opdraagt aan Margaretha en weinig subtiel in de tekst door laat schemeren wat er gebeurt als men de Brabanders tegen de haren instrijkt. Wie in 1294 Heelu de opdracht heeft gegeven tot het schrijven van de *Rijmkroniek* weten we dus niet zeker. Dat Heelu echter in contact stond met het vorstelijk milieu van het Brabantse hof en een ruime kennis had van de Brabantse historiografische tradities is al uitgewezen in het tweede hoofdstuk van deze scriptie. Formeel adresseerde Heelu zijn kroniek aan Margaretha, de aanstaande van Jan II en een telg uit de Engelse dynastie. Het opdragen van de kroniek aan Margaretha werd vergezeld met de boodschap dat zij met behulp van de kroniek onder andere de taal kon leren. Een kennis van de taal en de geschiedenis van haar schoonvader leek belangrijk om haar te doen beseffen met welke prestigieuze dynastie ze in het huwelijksbootje stapte. Margaretha was niet degene die de daadwerkelijk regering op zich zou nemen, maar de achterliggende boodschap achter deze gift is voldoende. Philips was eveneens een buitenlands vorst die geen van de Brabantse gebruiken kende en de taal niet sprak. Wellicht is één van de achterliggende redenen om een afschrift te laten vervaardigen dezelfde als de boodschap aan Margaretha: leer de taal en de geschiedenis om een effectief bestuur uit te kunnen oefenen. Woeringen werd daarbij door Heelu gepresenteerd als een triomf over buitenlandse tirannie door een eensgezind optreden van het 'Brabantse' volk. Het *wirgefüh* van de Brabanders, het saamhorigheidsgevoel en de loyaliteit naar de Brabantse hertogen worden door Heelu treffend voorgesteld in de kroniek. Waar de kronieken van Van Merchteren, De Dynter en de *Brabantse Yeesten* aandacht besteden aan de Slag bij Woeringen, omdat het een cruciaal onderdeel was van de Brabantse geschiedenis voor de

¹⁹⁷ Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, 28.

internationale attentie en prestige die het hertogdom vergaarden na de overwinning, wijdde Heelu de gehele tweede helft van zijn kroniek aan deze slag. De beschrijving van deze overwinning bij Woeringen was blijkbaar dusdanig belangrijk voor de Brabantse geschiedenis, dat de magistraat om een afschrift vroeg van de *Rijmkroniek* om deze bij de werken over de Brabantse hertogen en hun roemrijke dynastie te leggen. Het stadsbestuur van Brussel kon met deze uitgebreide beschrijving van de overwinning Philips subtiel waarschuwen dat de Brabanders zich niet zomaar zouden conformeren aan zijn regering.

Als onderdeel van de zes kronieken van 1415 – 1445 springt Heelu's werk er dus zeker uit. Dit wordt nog eens verder benadrukt door de proloog, die waarschijnlijk door Van den Damme is toegevoegd. Naast een inleiding in het Bijbelverhaal van Mozes en zijn broer Aaron en de vergelijking van Jan I met Mozes, bevat de proloog een klinkende waarschuwing:

*Op die poent die ystorie toent
Hoe dat van Pahro wert gheloent;
Daer willic nu toe keeren,
Ende wille thoenen ende leeren.
Hoe dat den heeren es vergaen,
Die den hertoghe wederstaen
Wouden met crachte, om die saken
Dat hi lantvrede woude maken.¹⁹⁸*

Zijn deze versregels te beschouwen als een onderhuidse boodschap aan de Bourgondische hertog? Heeft iemand Van den Damme opdracht gegeven deze proloog te schrijven of hebben de ontwikkelingen in Brabant hem zelf doen besluiten de bijna zeshonderd verzen te schrijven? In de proloog van de kroniek over Brabants grootste heerser uitspreken dat men niets anders verwacht dan een stabiele regering, lijkt een logische plaats. Jan I herstelde de *lantvrede* in tijden van nood en chaos en van Philips verwacht de auteur niets minder. De moraal van de vergelijking van Jan I met Mozes, is dat een door God gesanctioneerd vorst een regering moet hanteren waardoor de onderdanen een vreedzaam leven kunnen leiden. Wanneer de vorst zich wendt tot tirannie en onderdrukking, dan neemt God het heft in handen om te zorgen dat een legitieme kandidaat zijn positie overneemt; zoals dat gebeurde bij de Egyptische Farao. Philips annexeerde Brabant, maar een tienjarige regering over een territorium waarbij veel van de gewoonten, wetten en tradities nog behouden konden blijven

¹⁹⁸ Heelu, Voorrede van den Afschryver, verzen CCCLV – CCCLXII, 339.

bewijst wellicht onvoldoende tijd om een goed beeld te vormen van Philips als rechtgeaard vorst.

4.4 De Franse tradities en de Brabantse regionale historiografie

Toen Brabant in 1430 over ging in het Bourgondische Rijk wist men nog niet wat de consequenties zouden zijn voor de Brabantse wetten, gewoonten en tradities. Brabant had al vanaf de zwakke regering van Johanna in de gaten dat de Bourgondische tentakels langzaam het territorium in hun greep begonnen te krijgen. Toch kenmerkte de regering van Philips over het algemeen godvruchtige jaren waarin hij streefde naar binnenlandse stabiliteit en welvaart. Het grootste probleem waar Philips op stuitte was de geografische ligging en verspreiding van zijn domeinen. Het rijk werd doorsneden in een noordelijk (gelegen in de territoria van de Franse kroon) en een zuidelijk gedeelte (gelegen in de territoria van het Heilige Roomse Rijk), waar tussen een behoorlijke afstand lag. Het Bourgondische Rijk had in feite dus meer weg van een personele unie. Het binden van de Bourgondische, half soevereine, territoria vereiste een uniform beleid om het bestuur efficiënt uit te kunnen voeren. Philips stuitte echter al snel op verzet van de heersende oligarchieën in de Brabantse steden die niet zonder slag of stoot de vergaarde machtspositie opgaven. De Bourgondische hertog bleef daarom sterk leunen op veel van de al bestaande gewestelijke instellingen. Dit kwam onder meer de regionale historiografie ten goede. De steeds grotere rol die de literatuur in de volkstaal innam bracht mogelijkheden met zich mee. Walter Prevenier stelde al eens de vraag of de sterk ontwikkelde hof literatuur niet een nieuwe, gecalculerde ‘propaganda strategy’ was.¹⁹⁹ Achter de schermen van het hof draaide de machine van verheerlijking van Philips in elk geval op volle toeren met de hofschrijvers George Chastelain, Olivier de La Marche en Philippe de Commynes.²⁰⁰ De Bourgondische hofschrijving leunde sterk op de Franse tradities en zoals Jan van Heelu Jan I ophemelde in zijn *Rijmkroniek*, gebeurde dat ook onder de officiële Bourgondische hofschrijvers die Philips regering ophemelden. Hierbij waren zij overigens niet uitermate vriendelijk voor de Brabantse onderdanen. De Bourgondische hofschrijvers plaatsten het stedelijk leven ‘as mere ritual facilitators’, moedwillig op een tweede plaats in de geschiedschrijving.²⁰¹ Deze behandeling van het stedelijk leven als simplistisch en het gewone volk als ornamenten voor de faam van de hertog stond uiteraard

¹⁹⁹ Walter Prevenier, ‘Court and city culture, 1100 – 1530’, in: *Medieval Dutch literature in its European context*, Erik Kooper ed. (Cambridge 1994) 19.

²⁰⁰ Small, *George Chastelain*, 9.

²⁰¹ Arnade, ‘City, State and Public Ritual’, 306.

niet ten dienste van Brabant. De officiële geschiedschrijving aan het hof hield zich dus nauwelijks bezig met het ‘gewone leven’ in de gewesten.

Parallel aan de ontwikkelingen aan het hof stond een levendige regionale historiografie in de verschillende gewesten. De schrijvers toonden zich allen zeer bereid de eigen historische tradities te benadrukken. Door diverse historici is al gewezen dat de meerderheid van deze kronieken in opdracht van de lokale elite was vervaardigd, om deze handschriften aan Philips te kunnen schenken in een poging hem de regionale geschiedenis te doen leren kennen.²⁰² Literatuur werd in de vijftiende eeuw actief gebruikt om de middenklassen positief te beïnvloeden.²⁰³ De overgang in de literatuur van het Latijn naar de volkstaal in een tijd waar het aantal geletterden gestaag steeg door de oprichting van scholen, de groeiende economie en urbanisering, maakte het mogelijk dat de lagere adel en de burgerij een verbreding kon zoeken in de populaire literatuur. Zij konden op die manier maatschappelijk geëngageerd worden en mee discussiëren. Het belang van het gebruik van de landstaal en de steeds breder gedragen maatschappelijke participatie mag niet onderschat worden. Nationalisme kon onder andere tot uitdrukking gebracht worden middels het geschreven woord: ‘for literature offered itself as an attractive means to defend, legitimize, ornament and even expand newly acquired power, vested interests and ambitions’.²⁰⁴ Als communicatief middel waren kronieken uiteraard een uitstekend middel om de boodschap over te brengen. Zeker in een periode waarin de geletterdheid en de interesse in de geschiedenis en literaire werken onder de bevolking toenam. Het bereik was weliswaar vele malen geringer dan boeken, artikelen en propaganda in de eenentwintigste eeuw, maar de mogelijkheid was er in elk geval om een grotere groep mensen te bereiken dan voorheen het geval was. Hoewel de verspreiding van kennis langzaam verliep, bleven kronieken een belangrijk onderdeel van de beperkte middelen waarover men beschikte in de middeleeuwen zonder televisie of internet.

Het aspect van een taaleenheid in het Bourgondische Rijk was niet aanwezig en zowel voor de Brabanders als de Bourgondiërs bleef de eigen taal gehandhaafd in het culturele leven, de eigen geschiedenis gedocumenteerd en de eigen voorkeuren voor literatuur ontwikkeld. De hof literatuur werd wel ten dele overgenomen en de mores gretig nagebootst in het sociale leven, maar de inhoud werd aangepast aan de Brabantse voorkeur voor *belles-lettres*. Het milieu waarin de kronieken van 1415 – 1445 ontstaan zijn, was derhalve al een

²⁰² Robert Stein, ‘Regional chronicles in a composite monarchy’, in: *Publications du Centre Européen d’Etudes Bourguignonnes*, vol. 54 (2014) 11 – 13.

²⁰³ Herman Pleij, ‘The rise of urban literature in the Low Countries’, in: *Medieval Dutch literature in its European context*, Erik Kooper ed. (Cambridge 1994) 63.

²⁰⁴ Pleij, ‘The rise of urban literature’, 62.

broedplaats voor de vorming van een identiteit of anders het verder definiëren van een identiteit. De regionale kronieken van 1415 – 1445 behandelen noch de vreemde vorst noch diens rijk en geschiedenis en geven in plaats daarvan hoog op van Brabant als hun *imagined community*. De Bourgondische dynastie werd nooit gepresenteerd als een stap vooruit op het Brabantse dynastieke bestuur. Alleen De Dynter spreekt van een verbetering in de Bourgondische overname, maar laat de kans niet liggen Philips alsnog te presenteren als een opvolger van de grootste Brabantse heersers. Brabant gaat altijd voorop, Bourgondië volgt in het kielzog. Philips lijkt zich ook terdege bewust van het feit dat zijn hertogstitel de overkoepelende titel voor een veelheid aan zelfstandige gewesten is: zijn titulatuur omvat niet voor niets meerdere titels.

Het paradoxale daarmee is dat de herleving van de Brabantse historiografische tradities en de deelname van de stedelingen aan de verdere ontwikkeling van het stedelijk cultureel leven dus eigenlijk mogelijk werd gemaakt door centralistisch ingestelde Franse hertogen van het huis Valois. Alle goede intenties van Philips ten spijt om van zijn rijk een stabiele, sterke eenheid te maken, maakten dat de territoriale diversiteit slechts werd benadrukt. Het Bourgondische huis stond lijnrecht tegenover de Brabantse dynastie en zoals Tilly het al fijntjes opmerkte: ‘a nationality is an ethnicity bearing a favoured relation to a particular state’.²⁰⁵ In de steden werd al vanaf de dertiende eeuw een klimaat gecreëerd van sociale zekerheid en onderlinge participatie in het bestuur en op economisch en cultureel vlak, waar de ambitieuze middenklasse gretig gebruik van maakte. Guibernau’s definitie van nationalisme – ‘the sentiment of belonging to a community whose members identify with a set of symbols, beliefs and ways of life, and have the will to decide upon their common political destiny’, zoals gegeven in het eerste hoofdstuk van deze scriptie – is volledig van toepassing op Brabant in 1430 – 1440.²⁰⁶ De overwinnaars van de Bourgondische aanpak in 1430 – 1440 waren vooral de handelaren en de stedelijke elites: ‘na een lange periodes van onrust bood de nieuwe dynastie hen wat zij wilden: maatschappelijke en economische stabiliteit’.²⁰⁷ In dit prestigieuze hertogdom ontstond een breed gedragen realisatie van de gedeelde identiteit onder de gegoede burgerij.

²⁰⁵ Tilly, *Citizenship*, 9.

²⁰⁶ Zie H1: Historiografie en theorie, 15.

²⁰⁷ Stein, *De Hertog en zijn Staten*, 276.

4.5 De rol van Woeringen in de herinneringscultuur

De herleving van de historiografische traditie kwam in een periode van transitie voor het hertogdom en dit wakkerde een sterke behoefte aan om de Brabantse identiteit te uiten. Deze identiteitsvorming kon zich ook ontwikkelen in de steden, omdat Philips in de beginjaren (ondanks de verwoede pogingen van Brussel hem daar te houden) veel in het buitenland was. De *Rijmkroniek* van Heelu is één van de kronieken die in Brussel in het archief komt te liggen. Net na de turbulente periode van 1430 – 1440, daalde voor Philips het stof weer even in Brabant en werd Van den Damme door het Brusselse stadsbestuur gevraagd een afschrift van de *Rijmkroniek* te vervaardigen. De onderliggende boodschap voor de Brusselse nieuwe stedelijke elite en de Bourgondische hertog lijkt duidelijk: de regering van de meest geliefde hertog van Brabant ligt springlevend in het geheugen en wordt als pasklaar model gebruikt om de regering van Philips te meten. De identificatie van Brabant met de Brabantse hertog Jan I was door Heelu in 1294 al zorgvuldig uitgeschreven. Heelu spiegelt Jan I in de *Rijmkroniek* als Brabant zelve, de spil waarop het hertogdom draait en wat de Brabanders onderling bindt. De roem die Jan I internationaal en nationaal had vergaard was volgens Heelu te wijten aan zijn persoonlijke verdiensten en niet wezenlijk uit zijn twijfelachtige geboorterecht. De Ridder verwoordt het als volgt: ‘Het Brabants nationaal gevoel steunt thans in de eerste instantie op het collectieve bewustzijn dat alle Brabanders samen met hun landsheer grootse dingen gedaan hebben: de dodelijke dreiging die op het hertogdom woog, hebben zij met grote stoutmoedigheid en dapperheid afgewend en als een kleine minderheid tegenover machtige tegenstanders hebben zij het geleden onrecht in bloed gewroken’.²⁰⁸ Woeringen wordt gepresenteerd als de culminatie van het Brabantse wij-zij gevoel. Deze kwam tot stand na de dreiging aan de grenzen van het hertogdom, en Woeringen was het gevolg van een succesvolle militaire reactie op de buitenlandse dreiging met aan het hoofd een daadkrachtige Brabantse hertog. Het feit dat de Brabanders hier een bondgenootschap van de graven van Gelre en Luxemburg en de aartsbisschop van Keulen versloegen zet het dreigement bijgevolg kracht bij.

Met het laten vervaardigen van de zes handschriften tussen 1415 – 1445 lijkt het Brusselse stadsbestuur vooral gebrand te zijn geweest op een voortzetting van de oude situatie waarin zij een hertog konden controleren die niet over voldoende financiële middelen beschikte en die daarnaast gelegitimeerd moest worden in zijn regering omdat hij officieel geen recht had op de hertogstitel. Met Heelu kon het Brusselse stadsbestuur de Bourgondische

²⁰⁸ De Ridder, ‘Dynastiek en nationaal gevoel’, 88.

hertog de vriendelijke doch dringende boodschap meegeven dat zij gerespecteerd wilden worden in de heersende gebruiken en privileges die zij hadden vergaard onder regering van de Brabantse hertogen. De *Rijmkroniek* verhaalt daarnaast van de legitimatie van een tweede zoon als hertog over de rechtmatige opvolger, Hendrik IV. Met wat hulp van zijn moeder Aleidis, bewees Jan I ten overstaan van het volk en de Staten van Brabant een goed heerser te zijn en hij werd benoemd tot hertog van Brabant. Dit toont de welwillendheid en de macht van de Staten om een vorst te kunnen legitimeren met een discutabel opvolgingsrecht en de macht om een heersende hertog af te zetten wanneer deze ongeschikt bleek (zoals dat later bij Jan IV het geval was). Om een effectief bestuur te voeren met de welwillende samenwerking van de bevolking werd Philips geacht rechtvaardig op te treden en de titel te verdienen. De proloog die toegevoegd werd aan de originele tekst onderstreept de ambities van de Brabanders voor Philips regering met de vergelijking van Jan I met Mozes, de verlosser van de Israëlieten onder het juk van tirannie: wanneer het volk gaat lijden onder Philips' regering komt het in opstand.

De privileges die Brussel al sinds de twaalfde eeuw als residentiestad had wilde het nu nog voortzetten en eventueel kon dit dus prima onder een vorst die niet direct de eerste opvolger was van de heersende dynastie. Zolang Brabant maar gerespecteerd werd in zijn gebruiken en tradities. De Thimo, De Dynter en Cotthem incorporeren in hun werken bestuurlijke oorkonden om andermaal de nadruk te leggen op de vergaarde rechten en privileges van Brussel. Een exemplaar van Heelu werd daarnaast door de magistraat aangevraagd en opgeslagen in het archief in 1440, omdat met name dit werk de culminatie van het Brabantse wij-zij gevoel beschreef. In Heelu kwam het sterkst naar voren wat het is om een 'Brabander' te zijn en dat dit gevoel emotioneel en breed gedragen werd onder de bevolking; althans zo werd dit aan de elite gepresenteerd. Het besef van een identiteit werd dus vooral emotioneel gedragen. Davies vat het samen: 'the world was a world of peoples: each people had its own individuality, manifested in a variety of ways and duly recognized by itself and, often even more sharply, by others'.²⁰⁹ Hij vervolgt: 'empires came and went and worldly power was evanescent; but peoples (...) were an "enduring reality"'.²¹⁰ Dit gold des te meer voor de Brabantse identiteit. Want dat de regering van Jan I en de Slag bij Woeringen een grote rol heeft gespeeld in de herinnering van de Brabanders blijkt wel uit het feit dat, kort na de vervaardiging van het afschrift in 1440, tijdgenoten al delen uit de kroniek incorporeerde in hun eigen werk. In onder andere de werken van De Thimo, De Dynter,

²⁰⁹ Davies: 'The Peoples. I', 13.

²¹⁰ Davies: 'The Peoples. I', 13.

Cotthem en de anonieme auteur van *Chronica de origine ducum Brabantiae* vinden we delen terug die gekopieerd zijn uit het afschrift van Van den Damme. In de eeuwen die volgde zijn eveneens afschriften gemaakt naar het voorbeeld van Van den Damme door: H.C. van Dongelberghe (in de zestiende of zeventiende eeuw), Ch. van Riedwijck (zestiende eeuw) en E. Cortenbach (achttiende eeuw).

4.6 Conclusie

De *Rijmkroniek van Jan van Heelu* is een van de zes werken die geschreven worden in de periode 1415 – 1445 te Brussel. Dit is het enige werk dat gekopieerd wordt van het origineel uit 1294, de andere vijf zijn in die periode pas geschreven en fungeren als voluptueuze geschiedeniswerken die ingaan op de rijk geschiedenis van Brabant dankzij het vruchtbare bestuur van de Brabantse hertogen. Het Brusselse stadsbestuur vraagt om een afschrift van de *Rijmkroniek*, omdat het van de zes kronieken het beste het *wirgefüh* van de Brabanders beschrijft. Dat Heelu bekend was onder middeleeuwse schrijvers blijkt uit het feit dat het afschrift meerdere keren is gekopieerd in andere kronieken waaronder in De Thimo. De proloog die toegevoegd is aan het afschrift waarschuwt Philips wat er gebeurt wanneer hij regeert zonder consent van het volk of afwijkt van het ideaal model van een Brabantse hertog, namelijk Jan I. Wie de kronieken uiteindelijk gelezen heeft, is onduidelijk. De *Voortzetting* heeft ter inzage in het stadhuis gelegen, maar wat het lezerspubliek van het afschrift van Heelu is geweest zullen we nooit weten. Voor de Brabanders bleef de Slag bij Woeringen een zeer belangrijke dag in de geschiedenis van het hertogdom en enkel Heelu heeft deze dag zo uitgebreid beschreven. Fungerend als een laatste argument om Philips zowel te waarschuwen als wel om te tonen hoe trots de Brabanders zijn op hun meest geliefde hertog Jan I met zijn glorierijke regering en zijn grootse overwinning bij Woeringen, was het afschrift van Heelu een perfecte aanvulling op de geschiedeniswerken van De Thimo, Cotthem, De Dynter en Van Merchteren.

Conclusie

In de voorgaande hoofdstukken is een beeld geschetst van de Brusselse identiteitsvorming in 1440 aan de hand van zes kronieken, met de *Rijmkroniek van Jan van Heelu* in het bijzonder. De hoofdvraag luidde: waarom liet het stadsbestuur van Brussel in 1440 een exemplaar van de *Rijmkroniek van Jan van Heelu* kopiëren en opslaan in haar archief? Aan de hand van een literaire verkenning naar de *Rijmkroniek* en een politieke benadering van de situatie voorafgaand aan 1440 in de eerste hoofdstukken, kon in het laatste hoofdstuk verder worden ingegaan op de vraag waarom Heelu zijn weg terug vindt in Brussel, anderhalve eeuw later. De hypothese was dat Brussel de kronieken liet vervaardigen als een op schrift gestelde bescherming van het historisch erfgoed tegen de overkoepelende heerschappij van een buitenlands vorst.

Vastgesteld mag worden dat de Brabanders zich emotioneel nog zeer sterk ‘Brabants’ voelden bij de overname door het Bourgondische Rijk in 1430. Het belang dat gehecht werd aan de dynastieke genealogie maakten dat Philips zeer diplomatiek te werk moest gaan om zijn positie als vorst in Brabant te legitimeren. Met de enorme gebiedsuitbreiding vanaf 1420 kreeg Philips daarnaast te kampen met enkele geagiteerde buitenlandse vorsten. Onderwijl moest hij binnen de grenzen van zijn rijk pogen een economische, culturele en politieke versmelting te realiseren, om van het Bourgondische Rijk een stabiele staat te kunnen creëren. Het volk verzette zich echter tegen de inmenging van Philips in hun bestuurlijke, economische en sociale zaken. De steden wezen Philips op de rechten die zij onder de Brabantse hertogen hadden vergaard en die juridisch vastgelegd waren in charters en bondig samengevat in de kronieken van Van Merchteren, De Dynter en Cotthem. In het publieke leven werd terug gegrepen op de oude symbolen en visualisering van het verleden. Philips’ idee een gecentraliseerd Bourgondisch rijk te creëren heeft door deze tegen reactie nooit vrucht gedragen. Daar tegenover stond wel een grote stabiliteit en welvaart in de domeinen.

Na de overname in 1430 kampte het Brusselse stadsbestuur met een tweestrijd: enerzijds moest zij de relatie met de nieuwe hertog bezegelen als bron van inkomsten en anderzijds moesten de stedelingen, en in een breder perspectief: het Brabantse volk, overtuigd worden van de Bourgondische koers. De magistraat moest daarbij een stabiele samenleving garanderen waarbij de Brabantse waarden en geschiedenis niet uit het oog werden verloren.

Als onderdeel van de oplossing werden in Brussel zes kronieken vervaardigd om de Brabantse identiteit en geschiedenis pasklaar te kunnen presenteren aan onder andere Philips. Het Bourgondische Rijk heeft dus in feite een enorme impuls gegeven aan de uiting en verdere vorming van de cultuur en identiteit in de individuele domeinen, waaronder in Brabant. De differentiatie van het roemrijke Brabant met andere vorstendommen strekten zich door de eeuwen heen en was uiteraard het onderwerp van de historiografie. Deze diachronische identiteit (bestendig en continue) werd in de 1415 – 1445 kronieken nogmaals benadrukt. De zes kronieken bevestigden de nationale solidariteit door de blijvende herinnering aan de luisterrijke Brabantse genealogie en de belangrijkste nationale gebeurtenissen. Zodoende werd de geschiedschrijving van de Brabanders ingezet om het politieke en sociale spanningsveld in Brussel te doorbreken.

Hoe representeren groepen mensen zich? Dat blijft een interessante vraag. In deze scriptie is onderzoek gedaan naar identiteitsvorming en nationalisme van het voormalig hertogdom Brabant aan de hand van de kroniek van Heelu, als onderdeel van een zestal kronieken dat is geschreven tussen 1415 – 1445. De kronieken werden beschouwd als een actief communicatiemiddel om, middels het levend houden van de geschiedenis van het territorium, een bepaalde sociale laag in de bevolking te bereiken en om zo het toekomstige beleid gunstig te beïnvloeden. Heelu werd daarnaast beschouwd als een waarschuwing en voorbeeld voor de Bourgondische hertog Philips de Goede. Brabant hechtte veel waarde aan de symbolische traditie dat de Brabantse dynastie Brabant als een ‘vruchtbare boomgaard’ tot bloei laat komen. Het beste voorbeeld van de associatie van Brabant met haar hertog is de beschrijving van de regering van hertog Jan I door Heelu in de *Rijmkroniek*. De *Rijmkroniek* herinnerde Brussel aan de prestigieuze overwinning op het slagveld bij Woeringen en de bovenpersoonlijke identificatie die de Brabanders met Jan I hadden, zoals Heelu anderhalve eeuw daarvoor al fijntjes wist te beschrijven. Heelu presenteerde de Brabantse hertog als de verpersoonlijking van Brabant: een set waarden en normen, in een bepaald territorium met een bepaalde taal en een lange, rijke geschiedenis. De proloog die toegevoegd is aan het afschrift van de *Rijmkroniek*, niet definitief toegeschreven aan Heinricus van den Damme, ondersteunt het waarschuwende karakter van de kroniek om niet met de Brabanders te spotten. Het Brabantse *wirgefüh*l was ijzersterk en verenigd onder één geliefd hertog kon een relatief klein hertogdom de vijand immer verdrijven. De proloog en de *Rijmkroniek* tonen daarom beide de trots van de Brabanders op hun hertog als beschermer van het territorium en de bevolking. De vijf dimensies van een nationale identiteit zoals geformuleerd door

Guibernau (psychologisch, cultureel, territoriaal, historisch en politiek) worden daarmee allen uitvoerig uit de doeken gedaan. Heelu's kroniek conformeert zich dan niet aan het standaard model van de Brabantse historiografische tradities, maar hij weet overtuigend diep in te gaan op één enkele hertog en diens regeerperiode in een tweedelig lofdicht.

Het grootste probleem voor deze scriptie om de centrale vraag te beantwoorden was de moderne insteek van het begrippen nationalisme en identiteitsvorming. De definiëring is blijven steken in negentiende en twintigste-eeuwse visie van enkele moderne historici en sociale wetenschappers. De middelen die men had in de middeleeuwen om nationalistische sentimenten te uiten en te verspreiden, waren beperkt en het duurde lang voor men alle sociale lagen in de bevolking had bereikt, in tegenstelling tot de snelle verspreiding van ideeën en gevoelens in de moderne maatschappij. Dit wil echter niet zeggen dat in de vijftiende eeuw de middelen er niet waren of de wil ontbrak. Zoals we gezien hebben met de zes kronieken in de korte tijdsperiode van 1415 – 1445, waarvan de *Voortzetting* en de *Rijmkroniek* specifiek dynastiek nationalistische werken zijn, waren er wel degelijk mogelijkheden om nationalistische sentimenten te verspreiden. In het geval van kronieken was dit voornamelijk gericht op een selecte groep in de samenleving – de magistraat en eventueel de stedelijke elite en adel aan het hof – maar op het niveau van de lagere klassen in de samenleving werden eveneens middelen ingezet om de geschiedenis en identiteit te tonen aan een breed publiek, zoals via parades en processies. Intensief verder onderzoek is evenwel vereist om een beter inzicht te krijgen in de communicatie in de middeleeuwen om nationalisme en groepsidentiteiten te uiten.

Samenvattend kan de hypothese van deze scriptie in ieder geval bevestigd worden. De kronieken werden gebruikt als een op schrift gestelde bescherming voor het Brabantse historische erfgoed. Dat specifiek de *Rijmkroniek* zijn weg terugvindt in het sociale en literaire leven van Brussel, is omdat Heelu in zijn ode aan Jan I met veel vuur het collectieve gevoel beschrijft een Brabander te zijn. Waar de moderne historici en sociale wetenschappers er van overtuigd zijn dat er voor de vroegmoderne periode geen identiteit of nationalisme bestond, laat de *Rijmkroniek van Jan van Heelu* zien dat dit in zijn geheel niet het geval is. In 1440 is Brabant niet langer het internationaal beruchte, onafhankelijke hertogdom zoals we de situatie van 1288 leerden kennen. In deze geheel nieuwe politieke periode wordt teruggerepen op de oude waarden en helden in de collectieve herinnering van het volk. Het nationalisme van de Brabanders heeft onmiskenbaar een lange adem: honderdvijftig jaar na de Slag bij Woeringen is Jan I nog springlevend en de held van Brabant.

Bibliografie

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006)

Anrooij, Wim van, 'Duitse lof voor een Brabantse hertog: de ererede op Jan I', in: *Queeste. Tijdschrift over Middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, vol. 10 (2003) 127 – 145.

Appelmans, Janick, 'The Abbey of Affligem and the emergence of a historiographic tradition in Brabant (1268-1322)', in: *Medieval Narrative Sources: A gateway into the Medieval Mind*, Werner Verbeke, Ludo Milis, Jean Goossens ed. (Leuven 2005) 163 – 180.

Arnade, Peter, 'City, State and Public Ritual in the Late-Medieval Burgundian Netherlands', in: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 39 (1997) 300 – 318.

Arnade, Peter, *Realms of Ritual: Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Gent* (New York 1996)

Ashley, Kathleen, 'Introduction: the Moving Subjects of Processional Performance', in: *Moving Subjects: the Processional Performance in the Middle ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskén ed. (Amsterdam 2001) 7 – 34.

Avonds, P., 'Brabant en Limburg 1100 – 1403', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl.II. Middeleeuwen*, D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Rooda ed. (1982) 452 – 482.

Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312 – 1356): De grote politieke krisissen (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 114)* (Brussel 1984)

Avonds, P., *Koning Arthur in Brabant (12de-14de eeuw): Studies over ridderscultuur en vorstenideologie* (Wetteren 1999)

Avonds, P., Janssens, J.D., *Politiek en literatuur: Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)* (Leuven 1989)

Bijker, Sjoerd, 'The functions of the Late Medieval Brabantine Legend of Brabon', in: *Networks, Regions and Nations: shaping identities in the Low Countries 1300 – 1650*, Robert Stein, Judith Pollmann ed. (Leiden 2010) 91 – 110.

Blockmans, Wim, 'Alternatives to monarchical centralisation: the great tradition of revolt in Flanders and Brabant', in: *Republiken und Republikanismus in Europe der frühen Neuzeit*, ed. K. Davids, J. Lucassen (Cambridge 1995) 145 – 154.

Blockmans, Wim, Prevenier, Walter, *De Bourgondiërs: De Nederlanden op weg naar eenheid 1384 – 1530* (Amsterdam 1997)

Blockmans, Wim, Prevenier, Walter, *In de ban van Bourgondië* (Houten 1988)

Blockmans, Wim, 'Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13^e tot de 16^e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, vol. 19 (1974) 123 – 140.

Boone, Marc, 'Netwerken in de steden', in: *Prinsen en poorters: Beelden van de laatmiddeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384 – 1530*, Walter Prevenier ed. (Antwerpen 1998) 132 – 157.

Boone, Marc, Prak, Maarten, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and Little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: *A miracle mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*, Karel Davids, Jan Lucassen ed. (Cambridge 1995) 99 – 134.

Brokken, H.M., Lindemann, W.M., *Rijksarchief in Noord-Brabant: Inventaris van het archief van de kommanderij van de Duitse Orde 1249 – 1795* ('s-Hertogenbosch 1977)

Buaene, Anne-Lare van, "'A wonderfull tryumfe, for the wynnyng of a pryse': Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Networks in the Southern Low Countries, ca. 1450 – 1650', in: *Renaissance Quarterly*, vol. 59 (2006) 374 – 405.

Ceunen, Marika, Goossens, Jan, *Jan I, hertog van Brabant: de dichtende en bedichte vorst. Catalogus* (Leuven 1994)

Claes, F., 'Jan van Helen', in: *Spiegel der Letteren*, vol. 22 (1980) 39 – 46.

Damen, Mario, 'Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries: a crucial link in late medieval political culture', in: *Journal of Medieval History*, vol. 33 (2007) 233 – 249.

Davies, R. R., 'Nations and national identities in the medieval world. An apologia', in: *Revue Belge d'histoire contemporaine*, vol. 34 (2004) 567 – 579.

Davies, R. R., 'The Peoples of Britain and Ireland 1100 – 1400. I. Identities', in: *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 4 (1994) 1 – 20.

Davies, Rees, 'The peoples of Britain and Ireland 1100 – 1400. II. Names, boundaries and regnal solidarities', in: *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 5 (1995) 1 – 20.

Dekkers, P.J.V., 'De werdegang van de heerlijkheden van Roda en Heeze in de Noordbrabantse Kempen, bondgenoten van de Graaf van Gelre en de Aartsbisschop van Keulen in de twaalfde en dertiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 79 (1996) 111 – 141.

Demyttenaere, A., 'De auteur en zijn publiek in de Middeleeuwen', in: *Communicatie in de Middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*, Marco Mostert ed. (Hilversum 1995) 39 – 66.

Deschamps, J., *Middel nederlandse Handschriften uit Europese en Amerikaanse Bibliotheken. Tentoonstellingscatalogus* (Leiden 1972)

Dumolyn, Jan, Haemers, Jelle, 'Patterns of urban rebellion in Medieval Flanders', in: *Journal of Medieval History*, vol. 31 (2005) 369 – 393.

Elliot, J.H., *Spain, Europe & the wider World, 1500 – 1800* (New Haven 2009)

Flanigan, C. Clifford, 'Medieval Liturgical Processions in Semiotic and Cultural Perspective', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 35 – 52.

Gelderblom, Oscar, *Cities of Commerce: The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250 – 1650* (Oxford 2013)

Gerven, J. van, 'De Brabantse steden: één groep? Belangentegenstellingen en –conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 81 (1998) 385 – 406.

Guibernau, Montserrat, *Nations without States: Political Communities in a Global age* (Cambridge 1999)

Guibernau, Montserrat, *The Identity of Nations* (Cambridge 2007)

Haemers, Jelle, 'Urban history of the medieval Low Countries: Research trends and new perspectives (2000 – 10)', in: *Urban History*, vol. 38 (2011) 345 – 354.

Hage, Antonie L.H., *Sonder favele, sonder lieghen: onderzoek naar de vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (Groningen 1989)

Hagopian – van Buren, Anne, 'Philip the Good's manuscripts as documents of his relations with the Empire', in: *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes*, vol. 36 (1996) 49 – 69.

Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1992)

Hoppenbrouwers, Peter, 'The dynamics of national identity in the later middle ages', in: *Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries 1300 – 1650*, Robert Stein, Judith Polmann ed. (Leiden 2010) 19 – 42.

Houthuys, Astrid, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de Brabantse Yeesten, boek VI (vijftiende eeuw)* (Hilversum 2009)

Hurlbut, Jesse D., 'The Duke's First Entry: Burgundian Inauguration and Gift', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 155 – 187.

Jacobs, R., *Een kleine geschiedenis van Brussel* (Brussel 2004)

Kooper, Erik, *The Medieval Chronicle II: Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle Driebergen/Utrecht 16-21 July 1999* (Amsterdam 2002)

Lerud, Theodore K., 'Quick Images: Memory and the English Corpus Christi Drama', in: *Moving Subjects: Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Kathleen Ashley, Wim Hüskens ed. (Amsterdam 2001) 213 – 238.

Lith-Droogleever Fortuijn, A.M. van, Sanders, J.G.M., Synghel, G.A.M. van, ed., *Kroniek van Peter van Os: Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Steenwijk 1997)

Llobera, Josep R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe* (Oxford 1996)

Machiavelli, Niccolo, *The Prince*, Quentin Skinner, Russel Price ed. (Cambridge 1990)

Mareel, Samuel, *Voor vorst en stad: Rederijersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432 – 1561)* (Amsterdam 2010)

Mostert, Marco, 'Lezen, schrijven en geletterdheid: Communicatie, verschrifteling en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 28 (2002) 203 – 221.

Pfaff, Fridrich, *Die Grosse Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse)* (Heidelberg 1984)

Pirenne, Henri, *Medieval Cities, their origins and the revival of trade* (Princeton 1952)

Pleij, Herman, 'The rise of urban literature in the Low Countries', in: *Medieval Dutch literature in its European context*, Erik Kooper ed. (Cambridge 1994) 62 – 77.

Prevenier, Walter, 'Court and city culture, 1100 – 1530', in: *Medieval Dutch literature in its European context*, Erik Kooper ed. (Cambridge 1994) 11 – 29.

Prevenier, Walter, 'Van hertogen, burgers en minder wel-varende luyden in de glansjaren van de Bourgondische Nederlanden', in: *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum*, F. Balk-Smit Duyzentkunst, Th. Hermans, P. de Klein ed. (1988) 369 – 376.

Ridder, Paul de, 'Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder Jan I (1267 – 1294) en Jan II (1294 – 1312)', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, vol. 57 (1979) 329 – 341.

Ridder, Paul de, 'Dynastiek en Nationaal gevoel in Brabant onder de regering van Hertog Jan I (1267 – 1294)', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 33 (1979) 73 – 100.

Schepper, Hugo de, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden: Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgse systeem', in: *Staatsvorming onder de Bourgondiërs en Habsburgers: Theorie en praktijk*, Jac Geurts, Hugo de Schepper ed. (Maastricht 2006) 13 – 50.

Sleiderink, Remco, *De stem van de meester: de hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106 – 1430)* (Amsterdam 2003)

Small, Graeme, *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at the court in the fifteenth century* (Woodbridge 1997)

Smit, J.G., *Vorst en Onderdaan: Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995)

Soly, Hugo, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, vol. 97 (1984) 341 – 361.

Spufford, Peter, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433 – 1496* (Leiden 1970)

Stabel, Peter, 'Guilds in Late Medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', in: *Journal of Medieval History*, vol. 30 (2004) 187 – 212.

Stein, Robert, 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van de historiografische traditie', in: *BMGN*, vol. 110 (1995) 329 – 351.

Stein, Robert, *De Hertog en zijn Staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca 1380 – 1480* (Hilversum 2014)

Stein, Robert, 'De identiteiten van een pensionaris. Het hertogdom Brabant van Petrus de Thimo', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, R. Jansen-Sieben, M. Liebert, A. Vanrie ed. (2012) 59 – 73.

Stein, Robert, 'Het beeld van Jan I in de Brabantse historiografie', in: *Queeste. Tijdschrift over Middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, vol. 10 (2003) 162 – 182.

Stein, Robert, 'Introduction', in: *Networks, Regions and Nations: shaping identities in the Low Countries 1300 – 1650*, Robert Stein, Judith Pollmann ed. (Leiden 2010) 1 – 18.

Stein, Robert, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen, een verkenning', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 28 (2002) 222 – 246.

Stein, Robert, 'Natuurlijk Philips de Goede?', in: *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250 – 1650*, Mario Damen, Louis Sicking ed. (Hilversum 2010) 15 – 29.

Stein, Robert, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994)

Stein, Robert, 'Regional chronicles in a composite monarchy', in: *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes*, vol. 54 (2014) 7 – 23.

Straeten, Jos van der, *Het Charter en de Raad van Kortenberg* (Leuven, 1952)

Thøfner, Margit, 'Willingly We follow a Gentle Leader...': Joyous Entries into Antwerp', in: *The Dynastic centre and the Provinces: Agents and Interactions*, Jeroen Duindam, Sabine Dabringhaus ed. (Leiden 2014) 185 – 202.

Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd: die Alder Excellentse Cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006)

Tilly, Charles, *Citizenship, identity and social history* (Cambridge 1995)

Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990 – 1990* (Cambridge 1990)

Tilly, Charles, *European Revolutions 1492 – 1992* (Oxford 1993)

Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution* (Massachusetts 1978)

Uytven, R. van, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795, dl II* (Brussel 2000)

Uytven, R. van, 'De Hertogen en de Staten van Brabant', in: *De Hertog en de Staten, de Kanselier en de Raad, de Rekenkamer, het Leenhof, de Algemene Ontvangerij, de Drossaard en de Woudmeester, het Notariaat en het Landgraafschap Brabant*, Erik Aerts, Paul de Win, Jaak Ockeley ed. (Brussel 2011) 7 – 25.

Uytven, R. van, 'Standenprivileges en –beden in Brabant onder Jan I (1290 – 1293)', in: *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, vol. 44 (1966) 413 – 456.

Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, vol. 59 (1976) 93 – 122.

Uytven, R. van, 'Woeringen 1288 – 1988: Brabantse overwinning, maar Keulse triomf', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 104 (1989) 224 – 233.

Vaughan, Richard, *Philip the Good: apogee of Burgundy* (London 1970)

Vaughan, Richard, *Valois Burgundy* (London 1975)

Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek* ('s-Gravenhage 2002)

Vries, Hubert de, *Wapens van de Nederlanden: de historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg* (Amsterdam 1995)

Werveke, H. van, 'Brabant in het midden van de veertiende eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III (1951) 161 – 174.

Werveke, H. van, 'Lodewijk van Male en de eerste Bourgondiërs', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III (1951) 190 – 225.

Willems, J. F. ed., *Chronique en vers de Jean van Heelu ou relation de la bataille de Woeringen*, (Brussel 1836)

Wijsman, Hanno, 'Las Filips de Goede wel eens Nederlands? 'Kleine talen' in de Bourgondische Librije', in: *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250 – 1650*, Mario Damen, Louis Sicking ed. (Hilversum 2010) 69 – 83.